

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»

Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Кафедра історії та політичної теорії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
кваліфікаційної роботи ступеня бакалавра

студента: Писаренко Владислав Вадимович

(ПІБ)

академічної групи: 052-19-1

(шифр)

спеціальності 052 Політологія

(код і назва спеціальності)

за освітньо-професійною програмою – «Політологія»

(офіційна назва)

на тему: Політичний клас як ознака стабільності суспільства.

(назва за наказом ректора)

Керівники	Прізвище, ініціали	Оцінка	Підпис
кваліфікаційної роботи	Первий Г.Л.		
розділів:			
Рецензент	Грищак С.В.		
Нормоконтролер	Зенкін М.В.		

Дніпро
2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ.....	5
1.1 Класична теорія політичного класу.....	5
1.2 Сучасні теорії політичного класу	11
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ	18
2.1 Ознаки політичного класу	18
2.2 Структура політичного класу	21
2.3 Види політичного класу та їх взаємозв'язок.....	27
РОЗДІЛ 3. КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ЕЛІТ.....	31
3.1 Поняття політичної еліти	31
3.2 Основоположники та класики теорії еліт	37
РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ЕЛІТ	44
4.1 Основні напрямки сучасної елітарної теорії	44
4.2 Політична еліта в Україні.....	58
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРАСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	69

ВСТУП

Політичний клас найбільш загальному плані це співтовариство осіб, які професійно працюють у сфері політики. Інакше кажучи, політичний клас є спільнота людей, які живуть «для політики» та «за рахунок» політики, що суттєво відрізняє їх від політиків «з нагоди» (політична участь яких носить епізодичний характер) та від політиків «за сумісництвом» (що займаються політикою в у разі необхідності, однак, не перетворює політику на їх основну сферу діяльності).

Як більшість інших сфер діяльності, політика передбачає внутрішню функціональну спеціалізацію та певну ієрархію. Народившись як сфера стихійної конкуренції щодо доступу до життєво важливих ресурсів та привілейованих статусів, у міру розвитку соціально-політичних інститутів та функціональної диференціації вона трансформувалася у складені та складно організовану область.

Історично формування політичного класу було нерозривно пов'язані з процесом становлення найважливіших політичних інститутів. Природним пріоритетом серед них була держава, відповідно, ядром політичного класу – протополітичної елітою – ставали володарі, які набули державної (або протодержавної) влади завдяки або фізичному насильству (війна), або спадковим привілеям, або їх поєднанню, пізніше – фінансовому стану. Потреба влади у апараті володарювання визначила те що, що історично першим типом політичного класу став управлінський апарат, завдання якого входила реалізація прийнятих вищою владою рішень у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. Оскільки влада традиційно включає як формальні, і неформальні інститути, то на ранніх етапах політичної історії участь в управлінні брав також допоміжний персонал – ближнє коло радників, помічників тощо. Значення політичного оточення визначалося незаперечним фактом: «Успіх вождя повністю залежить від функціонування підвладного йому апарату».

Внутрішня диверсифікація гілок влади та поступова активізація суспільної активності у взаємовідносинах з державними органами стала джерелом формування груп, що реалізували соціальну потребу у взаємодії та комунікації держави та не державних протополітичних та політичних утворень – персоналістських клік, клієнтських груп, аристократичних гуртків, груп технічних помічників; більш зрілих етапах соціально-політичного розвитку – суспільно-політичних рухів і політичних партій.

Мета роботи – проаналізувати політичний клас, як ознаку стабільності суспільства.

Завдання роботи:

розібрати поняття та концепцію політичного класу;

вивчити структуру політичного класу;

проаналізувати класичні та сучасні теорії еліт;

Об'єкт роботи – політичний клас, як ознака стабільності суспільства.

Предмет роботи – політичний клас.

Структура роботи: робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків та списку використаної літератури. Кількість сторінок 71.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ

1.1 Класична теорія політичного класу

Сучасна політична наука розуміє під політичною елітою невелику за чисельністю, привілейовану групу, що володіє необхідними для активної політичної діяльності якостями та має можливість прямо чи опосередковано впливати на прийняття та реалізацію рішень, пов'язаних із використанням державної влади.

Одним із основоположників теорії політичної еліти є італійський вчений Гаetano Моска. Наприкінці XIX століття, тобто у період формування політичної науки Г. Моска був серед тих, хто зробив істотний внесок у цей процес. В 1885 він випустив книгу під назвою «Основи політичної науки». У цій роботі, яка пізніше отримала назву «Правлячий клас», було викладено політичну концепцію Г. Моска. Відповідно до цієї концепції, суспільство завжди ділиться на два класи: клас правлячих та клас керованих. Клас правлячих хоч і становить у суспільстві меншість, виконує всі основні політичні функції, монополізує влада, отже, й ті переваги, що вона дає. Клас керованих, становлячи основну масу населення будь-якій країні, є, проте, менш організованим і перебуває у підпорядкуванні у класу правлячих [23].

Він вживав терміни «правлячий клас» та «політичний клас». Спочатку ці терміни використовувалися як синоніми, надалі ж італійський вчений бачив у політичному класі частину правлячого класу, чия діяльність цілком пов'язана з питаннями влади та політики.

Приналежність до політичного (правлячого класу) Г. Моски визначається такими ознаками, як багатство, походження, ставлення до церковної ієрархії, особисті якості, включаючи військову доблесть і володіння мистецтвом управління. Ці характеристики було виділено вченим з урахуванням узагальнення історичного досвіду. Справді, є численні приклади, що вказують на

те, що успіхи на військовій ниві можуть стати трампліном для політичної кар'єри, більш того, відкрити дорогу до вершин влади. Так було, наприклад, у ХІХ столітті з Наполеоном, у ХХ столітті з генералом Д. Ейзенхауером у США та Ш. де Голль у Франції [5].

За всіх часів матеріальне багатство відкривало дорогу до влади, і сьогодні також будь-які вільні та демократичні вибори не можна виграти без матеріальних ресурсів, особливо грошових. Важливу роль функціонуванні правлячого класу, на думку Моски, грає чинник народження. На основі історичного дослідження він зробив висновок про те, що у всіх народів був період, коли правлячий клас складався з дуже обмеженої кількості сімей і мав фактично закритий характер. Будь-яка правляча меншість прагнула стати спадковою якщо не за формальним законом, то по суті. Сімейні та особисті зв'язки завжди грали важливу роль у функціонуванні правлячої еліти. Сімейне виховання сприяє виробленню якостей, необхідні утримання влади.

Однак Г. Моска аж ніяк не абсолютизував фактор походження та не вважав, що представники правлячої еліти мають вроджену перевагу над представниками середніх та нижчих верств суспільства. В іншому випадку, як вказував він, було б важко пояснити той факт, що з цих верств не рідко виходять люди, здатні завдяки своєму розуму, волі та іншим особистим якостям піднятися до вершин влади, якщо це дозволить збіг сприятливих обставин [13]. Виділення як одного з джерел політичного панування близькості до церковної ієрархії пояснюється не лише тим, що Г. Моска був італійцем, а в Італії релігія та церква традиційно відігравали важливу роль у суспільному житті, а й тим, що досвід багатьох держав світу свідчив про велике вплив релігійного чинника на політичне життя.

Необхідною властивістю правлячої меншини, на думку Моски, є її організованість та вміння ефективно здійснювати владні повноваження над неорганізованою більшістю. У зв'язку з цим проблема ефективного управління дуже цікавила вченого і торкнулася ним у роботі «Основи політичної науки».

Більше докладно це питання розглядається їм у роботі «Історія політичних доктрин», де мистецтво управління визначається як основна практична функція політичної науки, а виконання цієї функції покладається на політичну еліту суспільства. Саме в руках політичної еліти, стверджував Моска, незважаючи на жодні розмови про народне представництво та демократію, перебуває влада.

Г. Моска побачив дві тенденції, властиві правлячому класу, назвавши їх аристократичною та демократичною. Аристократична тенденція проявляється в тому, що шари, що володіють владою, прагнуть закріпити своє панування і передати владу у спадок, якщо не *de jure*, то *de facto*. У цьому спостерігається, за словами Моски, «кристалізація» правлячого класу, певна застиглість форм і методів управління, консерватизм. Оновлення правлячого шару відбувається дуже повільно. Демократична тенденція спостерігається тоді, коли у суспільстві відбуваються зміни у співвідношенні політичних сил. Правлячий клас поповнюється найбільш здатними до управління та активними представниками нижчих верств суспільства. Моска виділяє три способи, за допомогою яких правлячий клас закріплює та оновлює себе: успадкування, вибір та кооптація [14].

Якщо правлячий прошарок практично не оновлюється, а в суспільстві дозрівають нові потужні політичні сили, то починається процес його витіснення новою правлячою меншістю. Це відбувається в результаті політичних революцій, головною функцією яких має бути заміна неефективного, що виродився правлячого класу новим, більш життєздатним. У цьому вся пункті погляди Г. Моски практично повністю збігаються з поглядами іншого італійського вченого Вільфредо Парето. Цей збіг став предметом дискусії між вченими щодо пріоритету їх концепцій. Г.Моска звинуватив В.Парето у плагіаті. На думку сучасних дослідників, йдеться не про плагіат, а про збіг висновків, до яких дійшли обидва мислителі самостійно [1].

На відміну від Моски, Парето вже активно використовував термін «еліта». У його розумінні еліта – це обрана частина суспільства, до якої мають пристосовуватися всі його члени. Приналежність до еліти обумовлюється, насамперед, особистими біологічними та психологічними якостями людини. Загалом, еліта, на думку В. Парето, характеризується високим ступенем самовладання та обачністю, вмінням бачити слабкі та найбільш чутливі місця в оточуючих та використовувати їх у своїх інтересах. Маса ж, навпаки, характеризує нездатність упоратися зі своїми емоціями та забобонами. Для правлячої еліти особливо необхідні дві основні якості. По-перше, вміння переконувати, маніпулюючи людськими емоціями; по-друге, вміння застосовувати силу там, де це потрібно [17].

Механізм зміни еліт у Парето дуже схожий на те, що описав Моска. Виглядає він так: між елітою і масою відбувається постійна циркуляція – найкращі представники маси поповнюють ряди еліти, а та частина еліти, яка втратила необхідні якості, залишає її ряди. Якщо процес циркуляції немає, еліта поступово вироджується. Чим гірший якісний склад еліти, тим нижча результативність її управлінської діяльності, внаслідок чого загострюються економічні, соціальні та політичні проблеми суспільства. Оскільки еліта закрита, ті індивіди, які за своїми якостями повинні входити до її складу, не мають такої можливості. Як наслідок, вони поєднуються в опозиційну контреліту, яка заявляє свої претензії на місце у владних структурах. Використовуючи невдоволення народу політикою існуючої влади, контреліта приваблює його на свій бік. Для мобілізації мас на боротьбу з правлячою елітою контреліта спирається на вироблені нею ідеологічні доктрини [30]. На певному етапі в ситуації суспільної кризи вона скидає правлячу еліту і на хвилі народного обурення приходять до влади. Однак у подальшому, на думку Парето, все неминуче повторюється. Нова правляча еліта поступово набуває все більш закритого характеру і, зрештою, знову виникає революційна ситуація з усіма вищеописаними наслідками.

Третім італійським соціологом, який зробив істотний внесок у розробку теорії еліт на рубежі XIX і XX століть, став Роберт Міхельс. Він був прихильником марксистських соціалістичних ідей і спочатку вірив у кінцеве торжество ідеалів загальної рівності та соціальної справедливості. Прагнучи допомогти соціалістичному руху в Італії, він зробив спробу вивчення досвіду найавторитетнішої на той час із марксистських партій – соціал-демократичної партії Німеччини. Висновки, які зробив Міхельс на основі виконаного аналізу, повністю суперечили його первісним уявленням. Партія, декларувала свій демократичний характер і проголошувала ідеали соціальної рівності і справедливості, відтворювала нерівність у своїх лавах [3].

У результаті Міхельс робить висновок про існування «залізного закону олігархії». Його суть зводиться до наступного: в силу закону поділу праці у великих організаціях (без яких сучасне суспільство неможливе) завжди виділяється шар керівників. Цей шар становить меншість, але отримує доступ у більшій частині ресурсів. У діяльності прошарку керівників проявляється тенденція до того, щоб використовувати ці ресурси у своїх власних інтересах при ослабленні контролю з боку більшості. Це вдається зробити, оскільки маса населення в більшості випадків пасивна та інертна, до того ж не має необхідних для управлінської діяльності якостей. Поступово панівна меншість перетворюється на замкнуту олігархічну групу, яка прагне зробити своє привілейоване становище спадковим.

Міхельс вважав, що відкритий їм закон має універсальний характер і всі міркування про рівність не мають під собою підстав. Демократичний ідеал у принципі недосяжний і слід ухвалити неминучість панування елітарної більшості [21].

Ідеї Моски, Парето і Міхельса були багато в чому подібні і в сукупності склали класичну або, як її ще називають, макіавелістську концепцію еліти. Основні положення цієї концепції такі:

1. Суспільство завжди ділиться на привілейовану, творчу, владну меншість і пасивну, нетворчу більшість. Такий поділ суспільства закономірно зумовлений природною природою людини та суспільства.

2. Еліта має особливі психологічні якості. Приналежність до неї пов'язана з природними обдаруваннями та вихованням.

3. Для еліти характерна групова згуртованість. Вона об'єднана спільністю соціального стану, професійного статусу та елітарною самосвідомістю, уявленням про себе як про особливий соціальний шар, покликаний керувати суспільством.

4. Легітимність еліти, тобто більш менш широке визнання масами її права на політичне керівництво.

5. Структурна сталість еліти та її владних відносин. При зміні персонального складу еліти під час історії її панівне становище залишається незмінним.

6. Зміна еліт у процесі боротьби за владу. Панівне становище прагнуть зайняти багато людей, які мають особливі психологічні та соціальні якості, але ніхто добровільно не поступається їм свого високого соціального становища привілейованого шару. Тому прихована чи явна боротьба за це привілейоване становище неминуча [20].

Таким чином, концепція еліти, заснована на спостереженні за реальною політичною поведінкою та взаємодіями суб'єктів політики, була створена теоретиками італійської школи політичної соціології: Г. Мосською, В. Парето та Р. Міхельсом. Цю школу називають макіавеллістською, оскільки саме Макіавеллі, вичленувавши політику як самостійну сферу суспільства, став розглядати її не як область належного та уявного, а як політичну реальність, як практику. Тому політична еліта розглядається як згуртована група, яка має виняткові якості та усвідомлює свою перевагу над рештою. У цьому

представники італійської школи називають різні ресурси, що у основі природи панування меншості над більшістю населення.

1.2 Сучасні теорії політичного класу

Науково-технічна і технологічна революції, що бурхливо розвиваються у світі, доступ до утворення широких мас, помітне підвищення рівня життя населення в багатьох країнах світу, створення ефективних механізмів забезпечення прав і свобод особистості, зростання ролі засобів масової інформації створили нові реальності, в яких формуються і діють політичні еліти. Ці умови помітно змінили підстави та способи розподілу політичних ролей та функцій, фактори групової згуртованості еліти, її світосприйняття, ресурси, що забезпечують її панування. Вказані процеси зумовили різноманіття підходів, що використовуються для дослідження реальної структури влади.

Класичну традицію аналізу еліти як щодо згуртованої групи, що виконує владні функції, продовжує елітистичний підхід. У цьому значну увагу звертається на різноманітність еліти, її структуру, способи впливу суспільство [6].

Ряд авторів як і розглядає еліту як групу, наділену особливими якостями (соціальними, політичними, психологічними), знаннями, що дозволяє їй приймати найважливіші політичні рішення. Так було в роботі «Революція менеджерів» (1940) американський політолог Дж. Бернхейм відзначив радикальні зміни у політичному класі, які він назвав революцією. Ці зміни пов'язуються їм з появою управлінської еліти (менеджерів), яка потіснила клас капіталістів-власників [14].

Домінування менеджерів обумовлено необхідністю компетентного управління технічно складними виробництвами, орієнтованими різноманітні потреби різних груп населення. Організаторські навички та знання з управління економікою визначають значну концентрацію влади в їхніх руках. Політичне

панування управлінської еліти, на думку Д. Бернхейма, засноване не так на власності чи можливості розподіляти ресурси (як, наприклад, в банкірів), але в знаннях, освіченості, професійної компетентності. Незважаючи на високий рівень добробуту, основним мотивом їхньої соціальної активності є політична влада.

Засновник концепції постіндустріального суспільства американський соціолог Д. Белл у книзі «Наступне постіндустріальне суспільство» (1973) висунув аналогічні ідеї. Розподіл на керуючих та керованих він проводив на основі володіння знаннями та компетентністю. Ці якості дозволяють новій інтелектуальній еліті робити найбільший внесок у розвиток суспільства. Значимість інтелектуалів в інформаційному суспільстві забезпечує політичну владу.

В рамках інституційного підходу еліта сприймається як група статусів та стратегічних ролей. Р. Міллз у роботі «Володарна еліта» визначив еліту як «тих, хто обіймає командні пости». Оскільки влада в суспільстві інституціалізована, оскільки ті, хто перебуває на чолі соціальних інститутів, займають «командні стратегічні пости в соціальній структурі». (При цьому соціальний інститут розуміється як сукупність ролей та статусів, призначених для задоволення певної соціальної потреби) [12]. Серед «інститутів» найбільш значущі суспільству, по Р. Мілзу політичний, економічний та військовий. Ті, хто очолює дані «інститути», і становлять еліту влади. На практиці саме потрібна еліта від імені політичних лідерів першого плану, керівників корпорацій та військового керівництва приймає найважливіші політичні рішення.

Р. Міллз роз'яснював: «Під елітою влади ми розуміємо ті політичні, економічні та військові кола, які у складному переплетенні угруповань поділяють право прийняття рішень щонайменше загальнонаціональної важливості». Еліта влади має групову згуртованість, обумовлену спільністю інтересів і особистою солідарністю, що впливає із спільності освіти, соціального походження,

психологічної спорідненості, характеру міжособистісних відносин, способу життя і т.д.

Між трьома інститутами влади складаються тісні відносини взаємної підтримки та обміну. Подібний характер відносин зумовлений збігом об'єктивної зацікавленості військового, політичного та економічного відомств у забезпеченні стабільності та прогресуючого розвитку суспільства загалом. Проте важливими є соціальна подібність і психологічна спільність людей, які займають командні пости у владних структурах. Ось чому вони можуть легко переходити з однієї структури (наприклад, політичної) до іншої (скажімо, економічної). Але, як зауважив Р. Міллз, в еліту влади з політиків входять лише найвпливовіші люди. І якщо центр прийняття рішень в США перемістився з конгресу в президентські структури, то найбільш впливовими виявляються не представники народу (законодавці), а політичні «призначенці», висунуті президентом. Професіонали-політики, які пройшли велику школу партійної роботи, відтісняються «призначенцями», які прийшли з економіки та інших сфер [25].

Через війну Р. Міллз дійшов висновку, що еліта не є панівною групою, сформованою на основі вільних виборів, а є олігархією, що складається з «призначенців» президента. У рамках репутаційного підходу еліта розглядається як замкнута група, оцінку статусу якої дають інші групи суспільства (тобто визначають її репутацію) ті, над ким простягається влада, можуть визначати, оцінювати тих, хто має владу реально. Отже, репутація визначається з погляду можливостей впливу даного класу та оцінок його соціального походження.

Уявлення про сучасну еліту як замкнуту касту; сформульовано французьким політологом Р. Ж Шварценбергом у роботі «Абсолютне право» (1981). «Каста», або «нова аристократія», є «трикутником влади», що складається з і політиків, вищої адміністрації та ділових кіл. Вона абсолютно контролює владу, формує уряд, керує державою, керує великими корпораціями і банками. Олігархічний характер влади, на думку Р. Ж Шварценберга, випливає з того, що

Франція не дотримується принципу поділу влади, тому і еліта є єдиним класом, а не розділені на частини керівні групи. У результаті сформувалася згуртована і різнобічна еліта, що монополізувала владу в політичному, адміністративному та економічному секторах.

Рекрутування членів «нової аристократії» походить із вищих верств суспільства. Вони здобувають престижну, елітарну освіту. Кар'єрний поступ відбувається також на основі чітко продуманої схеми. Р. Ж. Шварценберг наголошував, що політична олігархія спирається на самостійне класове рекрутування, головними засобами якого є вищі навчальні заклади та вищі ешелони влади [10]. Особливість політичної кар'єри «нової аристократії» полягає у просуванні без участі у виборах. Спочатку вихідці з «нової аристократії» займають міністерські пости, крісла голів корпорацій, а потім, досягши слави, популярності, здобувши зв'язки у вищих ешелонах влади, стають володарями мандатів парламентаріїв. Однак основна маса депутатів не входить до «еліти влади», вона практично відтісна від процесу ухвалення політичних рішень.

Зростання різноманіття видів людської діяльності, що задовольняють постійно прогресуючі потреби індивідів і груп, породжує ускладнення самої структури влади. Еліта вже не є монолітною освітою, а є сукупністю співробітників або суперників керівних груп. У цьому суть теорії множинності, або плюралізму еліт.

Режим, у якому існує безліч автономних центрів прийняття рішень, американський політолог Р. Далі назвав «поліархією» і охарактеризував таким терміном політичний процес у США. У цій моделі влади жодна еліта не верховенствує. У роботі «Хто править?» (1961) Р. Далі розглядав політику у контексті взаємодії зацікавлених груп, інтеграція яких ґрунтується на спільності цінностей, цілей, вимог. Зацікавлені групи розрізняються за своєю стійкістю відповідно до того, в яких сферах вони мають вплив [5]. Однак політична ініціатива та реальний політичний вплив здійснюються не самою групою, а її

лідером, який спирається на підтримку вузького кола осіб. З вільної конкуренції суперників у тих межах, які встановлюються за загальною згодою, зростає соціальна рівновага. Її стабільність залежить від рівня різномірності самого суспільства.

Індустріальні суспільства помітно змінюють характер ресурсів, які є основою політичного панування еліт. Раніше, на думку Р. Даля, політичні ресурси (гроші, багатство, статус) розподілялися нерівномірно і концентрувалися в руках однієї групи – аристократії. Індустріальне суспільство зберігає політичну нерівність, але розосереджує ресурси. У разі різноманіття соціальних інтересів виникають громадські організації з різною мірою автономії. Політичні рішення виявляються в такому разі результатом «нескінченних переговорів» між групами, що протистоять суперникам.

Ряд авторів вважав за можливе виділити всередині еліти керівні групи на підставі розмежування сфер їх впливу та ресурсів. Так, Р. Арон у роботі «Соціальний клас, політичний клас, керуючий клас» (1969) зауважив: «Помилково уявляти, що сучасні суспільства визначаються одним керівним класом, тоді як вони характеризуються суперництвом між керівними категоріями». Крім політичної еліти, що складається з професіоналів-політиків і приймає найважливіші рішення, Р. Арон виділив ще п'ять «керівних категорій»: власників «духовної влади», що впливають на спосіб думки та віри; до них він зарахував священників, інтелектуалів, письменників, учених, партійних ідеологів; другу керівну категорію складають військові та поліцейські начальники; третю групу – «керівники колективної праці», власники або керуючі засобами виробництва; четверту – «ватажки мас» (лідери профспілок та політичних партій). Закривають список керівних груп функціонери вищої ланки, власники «адміністративної влади» [8].

Структурування еліти проводиться з урахуванням поєднання різних змінних, які за принципом додатковості – функцій, характеру ресурсів

політичного панування, обсягів владного впливу, конкретних показників життя (освіти, дозвілля, системи цінностей, стилю життя тощо).

Індійський політолог П.І. Шаран у книзі «Теорія порівняльної політології» (1984) приділив значне місце аналізу еліт. Він звернув увагу на те, що зрілість суспільства, характер культурних цінностей багато в чому визначають імідж еліти, ресурси її панування та впливу. На цій основі він виділив традиційну еліту та сучасну. Ресурсами панування традиційної еліти є релігія, звичаї, традиції, культурні стереотипи тощо. Усередині традиційної еліти П. Шаран розрізняє кілька «керівних категорій», вплив яких по-різному в традиційних і передчасних суспільствах. Так, влада релігійних еліт помітно ослабла за доби секуляризації суспільства. Єдиний виняток у Європі становить Ватикан. Вплив релігійних еліт помітно на Сході (зокрема, Ірані, країнах Перської затоки та інших.). Ще більше втратила роль родова знать (від вождів до королівських прізвищ). Зате помітно зріс вплив військової еліти, хоч і неоднорідної за складом та ціннісними орієнтаціями. Так, в Африці військові представляють найбільш освічену та прогресивно налаштовану частину суспільства, чого не можна сказати про військових у Латинській Америці [9].

До сучасної еліти П. Шаран відніс різні соціально-професійні групи – лідерів, чиновництво, інтелектуалів, бізнесменів, технократів. За рівнем впливу процес прийняття стратегічних рішень він розділив сучасну еліту на три групи: «вищу», «середню» і «адміністративну» еліти.

«Вищу еліту» складають ті, хто безпосередньо бере участь чи істотно впливає на процес прийняття рішень. Їх не так багато, це 100-200 осіб, які займають стратегічні посади в уряді, великих політичних партіях, групах тиску, сюди ж входять законодавці. Вища еліта неоднорідна, у ній відкрито протистоять одна одній групи за інтересами., У демократіях західного типу, на думку П. Шарана на кожен мільйон жителів припадає приблизно 50 представників вищої

еліти, а в США з населенням у 200 млн. чоловік коло вищої еліти налічує 10 тисяч осіб.

За «вищою» елітою йде «середня», приналежність до якої визначається за трьома показниками – рівнем доходів, професійним статусом, освітою. Середня еліта складає 5% дорослого населення. За відсутності одного або двох необхідних параметрів потенційний кандидат належить до маргінальної еліти.

До «адміністративної» еліти належить вищий шар державних службовців, які займають керівні посади в міністерствах, департаментах та інших органів управління. У адміністративну еліту входять і високоосвічені управлінці, які зберігають нейтралітет і виявляють своїх партійних симпатій.

Таким чином подібна трансформація революційної еліти практично була розглянута рядом авторів. Діяльність «Новий клас» М. Джилас (1957) описав процес появи панівного політичного класу у Росії після революції. Цей «новий клас» склала партійна бюрократія. Поповнюючись вихідцями із соціальних низів, передусім пролетаріату, вона виступала захисником його інтересів. Однак у міру того, як нова еліта – партійна бюрократія відривалася від мас, вона все більше почала висловлювати власні інтереси [11].

«Новий клас» розширив свою владу, ідеологію, привілеї завдяки пануванню державної форми власності, якою він керував і керував від імені всього суспільства. Тим самим було партійна бюрократія сконцентрувала у руках економічну, політичну і ідеологічну владу. «Новий клас» відрізнявся високою згуртованістю, що визначалося, по-перше, володінням особливими привілеями (спецпайками, спецобслуговуванням, тощо) та економічними перевагами (участю у розподілі ресурсів) та, по-друге, жорсткою ієрархічною еліти (підпорядкування нижчих вищестоящим), суворою партійною дисципліною.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ

2.1 Ознаки політичного класу

Політична еліта (від фр. elite – найкраще, добірне) – це група людей, яка, більшою чи меншою мірою володіючи здібностями до управління суспільством, концентрує в руках політичну владу і займає керівні позиції, керуючи суспільством.

У повсякденній мові поняття «еліта» носить характер позитивної оцінки, позначаючи щось краще, добірне, обране. Але в суспільствознавстві це поняття позбавлене оцінного значення і позначає вищі верстви у суспільній ієрархії. Особи, які належать до еліти, не обов'язково мають кращі людські якості (частіше буває навпаки), а високе місце в соціальній ієрархії людина може здобути не тільки завдяки винятковим талантам, але й зайняти її у спадок або через випадкові обставини.

Один із творців «Теорії еліт», італійський соціолог Гаєтано Моска (1858-1941) звернув увагу на те, що навіть у демократичних суспільствах реальна влада ніколи не належить більшості, але завжди обраній меншості. З погляду доступу до політичної влади суспільство ділиться на дві частини – керуючих (нечисленна еліта) та керованих (переважна більшість людей). Отже, політичною елітою можна назвати відносно організовану меншість, яка має позиції влади. Представники еліти є політично активними і можуть приймати важливі для всієї політичної системи рішення, віддавати накази та контролювати їх виконання [13].

Зазвичай до політичної еліти відносять главу держави, прем'єр-міністра та міністрів, керівників палат парламенту, парламентських фракцій, лідерів партій та суспільно-політичних рухів, регіональних керівників, а також великих чиновників-управлінців (адміністративну еліту). Крім того, також виділяють економічну еліту (власники великих банків, корпорацій, холдингів), військову

(генералітет), інформаційну (власники ЗМІ, головні редактори загальнонаціональних телеканалів, газет та журналів), наукову (великі вчені, академіки), духовну (вищі церковні ієрархи, відомі письменники та правозахисники). Ці групи можуть істотно впливати на політику держави, а в деяких випадках – зрощуватися з політичною елітою. Наприклад, зрощення економічної еліти з політичної веде до утворення олігархічного правління, зрощення військової та політичної еліти – до переходу держави на мілітаристські позиції, зрощення політичної еліти та духовно-релігійної – до прояву елементів теократії.

Виділяються дві системи формування еліти:

- відкрита, де привілейовані позиції доступні для всіх громадських груп, спостерігається висока конкуренція за позиції, а вершин досягають ті, хто має необхідні лідерські якості;
- закрита, де відбір кандидатів до еліти ведеться вузьким колом керівних осіб та ускладнений низкою формальних вимог (походження, партійність, стаж тощо); така система характерна для недемократичних суспільств [16].

У відкритому і стабільному суспільстві людина, яка має необхідні якості, здатна самостійно досягти вищих позицій політичної ієрархії. Основними «соціальними ліфтами» у цьому є активна державна служба і партійна діяльність.

Якщо врахувати, що суспільства всіх типів за своєю внутрішньою структурою зазвичай поділяються на дві «частини»: меншість, що править, і більшість, якою правлять, то меншість, що править, і називають політичною елітою. Причому правління цієї меншості відрізняється структурною сталістю: при зміні персонального складу еліти її владні відносини у своїй основі завжди були і залишаються незмінними. Відомо, що в ході історії змінювалися вожді племен, рабовласники, монархи, бояри та дворяни, народні комісари та партійні секретарі, парламентарі та міністри тощо, але відносини панування та

підпорядкування між елітою та масами завжди зберігалися і зберігаються досі, бо ніколи не було народу, який би сам керував собою, і ніколи його не буде. І будь-яке правління, навіть найдемократичніше, є насправді олігархічним, тобто. правлінням небагатьох над багатьма.

Слід звернути увагу на таку характеристику еліти, як її внутрішня диференційованість. Еліта поділяється на правлячу, тобто. безпосередньо що володіє державною владою, і неправлячу, опозиційну. Остання охоплюється поняттям «контреліту».

Існує і таке поняття, як «субеліта». Їм позначають різні підвиди правлячої еліти. Крім власне політичної еліти (вищих політико-державних функціонерів) до цієї категорії входять «капітани промисловості» (керівники великих корпорацій), «лорди війни» (вища армійська та поліцейська ієрархія), власники «духовної влади» (священники, інтелектуали, письменники), «ватажки мас» (керівники партій та профспілок) тощо [17].

Політична еліта як найбільш активна, компетентна та впливова частина суспільства відіграє ключову роль у політичному процесі. Вона бере участь у розробці та прийнятті стратегічних рішень та керує їх реалізацією, визначає напрями суспільного розвитку, формує оборонну політику країни, представляє країну на міжнародній арені. Еліти також відіграють основну роль у виробленні тієї чи іншої ідеології чи політичної течії, у формуванні громадської думки та у мобілізації мас для участі у політичних акціях та рухах.

Необхідно враховувати також, що окрім суспільних інтересів еліти мають свої особисті та групові (корпоративні) інтереси. Об'єктивно інтереси правлячої еліти збігаються з громадськими інтересами, оскільки стійкість влади та її перспективи залежить від зростання добробуту народу. Але спокуса збагатитися з допомогою суспільства (особливо якщо це суспільство неспроможна себе захистити) нерідко переважає об'єктивну необхідність, і проблеми вирішуються на користь еліт.

Таким чином, формування політичної еліти – процес досить тривалий. У ньому велика роль усталених політичних традицій, політичної культури. Більшість кандидатів проходять багаторічне «стажування» у своїх партійних організаціях.

2.2 Структура політичного класу

У політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і перебувають усередині державної корпорації, будучи її інсайдерами. Ці актори й становлять політичний клас. До нього входять люди, які займаються політикою професійно. Політичний клас є правлячим, оскільки займається управлінням і розпоряджається ресурсами влади. В англійській літературі застосовуються три терміни для позначення цього класу: *ruling class* (правлячий), *power class* (пануючий), *governing class* (керуючий). У українській мові терміни «правлячий» та «керуючий» не тотожні один одному і мають різне смислове навантаження. Коли говорять про правлячий клас, мається на увазі, що членам цього класу належить влада. Називаючи цей клас керуючим, наголошують, що люди, які займаються управлінням, не обов'язково мають владу, яка може належати і комусь іншому. Співвідношення між поняттями «правлячий» та «керуючий» клас подібне до співвідношення термінів «власник» і «менеджер»: перші є реальними володарями, які можуть, проте, залишатися і за лаштунками процесу. Керуючі є менеджером і, здійснюючи функції управління та контролю, діють за дорученням власників [18].

В економічних суспільствах політичний клас може бути лише «керуючим», який діє згідно з вказівками справжнього правлячого класу – власників. Але в політичних суспільствах, де власники, незалежні від держави, відсутні, політичний клас є правлячим.

Політичний клас неоднорідний: у собі він має групи, розрізняються функціями, характером діяльності, обсягом владних повноважень, методами рекрутації та ін. Його структура залежить від політичної системи, що діє нині, і змінюється щоразу, коли вона реформується. Але в будь-якій державі політичний клас інституціоналізований, оскільки пов'язаний із посадовими статусами, що становлять матрицю. Індивід, стаючи членом політичного класу, обіймає державну посаду. Таке зайняття посади означає для нього вступ до класу. Це накладає певний відбиток з його діяльність. Соціальний порядок у державі розуміється самим політичним класом як безперебійне функціонування системи, де кожен інсайдер займає своє місце та виконує належну роботу. Турен стверджував, що «пануючий клас завжди прагне протиставити порядок, з яким він себе ототожнює, і відхилення від норми, в якому він звинувачує всіх тих, хто протистоїть йому...». Таке ототожнення передбачає, що інсайдер, що діє, зливається зі своєю посадою, вона стає його alter ego, і порядок уже немислимий без неї. Посада – це елементарна частка, комірка функціонуючої матриці держави. Політичний клас інституціоналізований у системі державних посад, що є будівлею, населеною офіціалами. Використовуючи цей термін для позначення індивідів, які обіймають посади в державних владних інститутах будь-якого типу та рівня. Так називають будь-яку посадову особу в системі державної влади, тобто будь-якого члена політичного класу, будь-якого інсайдера [4].

Офіціали складаються з двох основних груп, виділених за типом їхньої інкорпорації. Перша група включає осіб, які призначаються посаду (їх називають бюрократією). Другу групу складають ті, хто приходить до влади за допомогою виборів. Ця група неоднорідна і складається з двох підгруп: першу називають електократією, оскільки вона об'єднує тих, хто, перемігши на виборах, стає на чолі ієрархічної організації, тобто після виборів стає чиновником. Другу підгрупу становлять ті, хто наповнює легіслатури різних рівнів, і тому називаю їх легіслократією (від латинського *legislatura* – виборний орган). Інакше кажучи,

політичний клас складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються, і легіслократії – депутатів.

Поняття бюрократії досліджено значно краще за інших, пов'язаних із політичним класом, головним чином завдяки роботам М. Вебера. Розробляючи теорію «ідеальної» бюрократії, М. Вебер вважав її основними ознаками такі:

1. Ієрархічний характер, у якому завдання у створенні розподіляються як службові обов'язки. Бюрократія постає як піраміди, де становище, що означає вищу владу, відповідає вершині. Кожен вищий пласт керує і контролює пласт, на щабель нижче в ієрархії.

2. Встановлені правила визначають поведінку посадових осіб всіх рівнях організації.

3. Посадові особи зайняті повний робочий день та одержують посадовий оклад. Причому від індивіда очікується, що він робитиме кар'єру в організації.

4. Існує поділ між обов'язками посадової особи всередині організації та її життям поза нею.

5. Ніхто з членів організації немає ресурсами, якими розпоряджається [2].

Найважливішим поняттям для аналізу бюрократії є компетенція, яка є обмежену сферу влади конкретного чиновника. Влада в ієрархічній організації диверсифікується, оскільки верховний правитель неспроможний здійснювати всю владу одноосібно. Влада делегується нижчим чиновникам, кожен із яких несе відповідальність за свою зону. Ця сфера застосування владних функцій і є компетенцією. Зони компетенції різних чиновників мають бути узгоджені одна з одною та іноді утворюють мережі, які називають «інстанціями». Для вирішення певної проблеми задіяно, як правило, кілька бюрократичних поверхів та підрозділів, що й призвело до утворення ідіоми «пройти інстанціями». Перетин компетенції різних відомств та чиновників породжує конфлікти, тому для політичного класу однією з найважливіших умов ефективної діяльності є розмежування повноважень.

Електократія є частиною політичного класу, інкорпорація якої відбувається за допомогою механізму виборів. Перемігши на виборах, політик обіймає державну посаду і, отже, стає посадовою особою, що відповідає принаймні чотирьом із п'яти перерахованих вище ознак М. Вебера: він вбудовується в ієрархічну державну організацію, працює за встановленими правилами, отримує посадовий оклад і не володіє ресурсами, якими розпоряджається. Таким чином, електократ також можна вважати чиновником, але чиновником обраним.

Організації, очолювані електократами, складаються з бюрократів, і обраний політик, котрий обійняв посаду в ієрархії, відразу ж сприймається апаратом як начальник, якому треба служити. Тобто обранець, посівши після перемоги на виборах свою посаду, перетворюється на бюрократа для своїх підлеглих, залишаючись електократом для інших владних організацій. Його становище суперечливе: він очолює ієрархію і підпорядковується її законам, але водночас не підзвітний їй. Контроль над його діяльністю здійснюють інші організації та, почасти, його виборці [21]. Якщо діяльність електократа не ефективна чи виходить за межі закону, його неможливо звільнити, як це було б із чиновником. Екскорпорація в даному випадку пов'язана з процесом імпічменту, який зазвичай має стільки факторів, що ускладнюють, що реально маловиконимо. Тому в крайніх випадках держава вдається до кримінального переслідування, справжньою метою якого є не так покарання за провину, як позбавлення статусу. Електократи, які очолюють ієрархії, практично незмінні, до того ж часто користуються юридичною недоторканністю, що робить їх майже невразливими протягом терміну повноважень.

Інший тип обраних офіціалів, яких називають легіслократами, представляють ті, хто інкорпорований у систему влади не для того, щоб обійняти посаду в ієрархічній організації, а для того, щоб увійти до легіслатур.

Легіслатури є організаціями, які мають наскрізну ієрархію: теоретично всі депутати рівні і базовий політичний капітал кожного їх становить один голос.

Насправді ж парламенти, як і будь-яка велика організація, мають тенденцію до бюрократизації своєї діяльності. Спочатку рівні депутати об'єднуються у фракції, комітети та комісії, які, у свою чергу, дробляться на керівників, їхніх заступників та підлеглих. Фракційна дисципліна потребує консолідованих дій, що передбачає обмеження свободи вибору для членів груп. Процес бюрократизації легіслатур багато в чому схожий на процес бюрократизації політичних партій, описаним Р. Михельсом.

Між цими частинами політичного класу – бюрократією, електократією та легіслократією – є суттєві відмінності. Перша відмінність стосується тривалості перебування на посаді. Бюрократи – це «осілі» населення держави, а електократи та легіслократи – «прибульці», які населяють державні інституції тимчасово. Політики обираються на термін 4-5 років, а чиновники можуть обіймати свої посади як завгодно довго. У деяких країнах існує довічне наймання на державну службу. У Радянському Союзі часів застою багато міністрів займали свої посади 20-30 років. Після кожного виборчого циклу виникає конфлікт між старим бюрократичним апаратом та новообраними електократами. Бюрократи сприймають державу як свій будинок, куди впроваджуються «варяги» – нові люди, які вступають до організації після виборів. Бюрократи болісно сприймають необхідність задовольняти потреби обраних новачків – надавати їм приміщення, обладнання, а головне – інформацію та павутину зв'язків,

Друга відмінність пов'язана з легітимацією статусу. Легітимація є визнанням законності права на повноваження, тобто узаконення влади. Визнання повноважень призначеного чиновника здійснює його начальник, тоді як повноваження електократа підтверджують тисячі голосів його виборців. Легітимність обранців є легітимністю вищого порядку порівняно з легітимністю бюрократів. Це дасть підставу першим дивитися на других як на підсобних робітників держави, відчуваючи свою перевагу. Вважаючи себе народними обранцями, вони впевнені, що апарат повинен їх обслуговувати і не втручатися у

високу політику. Електократ підзвітний своїм виборцям, а чиновник – патрону. Тому більше спирається на бюрократів, доля яких у її руках: одного можуть підвищити, а іншого зняти з роботи. З електократом цього зробити не можна.

Третя відмінність у тому, що діяльність бюрократа закрита від соціального контролю та знеособлена, тоді як електорократи є громадськими політиками. Бюрократи докладають зусиль, щоб деперсоніфікувати політичний процес, тоді як електорократи, навпаки, всіляко намагаються його авторизувати. Бюрократи служать організації, а електократи можуть служити нікому. Тому для бюрократа найважливіше у розвитку кар'єри – бути потрібним своєму патрону, тоді як для електократа створити свій привабливий імідж. Електорократи сприймають бюрократів як безликих інтриганів та майстрів політичного лаштунків [23]. А бюрократи звинувачують електократів у нескромності, бажанні працювати на себе та постійній саморекламі. П. Бурдье вірно помітив, що існує «невипадкова структурна спільність між апаратом і певною категорією людей... Апарат зазвичай підносить на п'єдестал людей надійних», інакше кажучи колективістів. Людина яскравої індивідуальності, схильна до самовираження, не може існувати в апаратній атмосфері без ризику задихнутися або втратити своє «я». Навпаки, перемога на виборах дістається яскравим особистостям, відмінним ораторам, які мають силу переконання і зовнішній чарівності. Публічний політик повинен мати якості, прямо протилежні тим, що потрібні на бюрократичній ниві: політик має бути яскравим, чиновник – непомітним; політик має вміти гарно говорити, чиновник – тонко маніпулювати; політик працює на власний імідж, чиновник – на авторитет своєї установи; політик харизматичний, чиновнику харизматичні якості не властиві, а їй протипоказані; політик – індивідуаліст, тоді як чиновник може бути колективістом. Тому протиріччя між бюрократами та легіслократами мають ще й психологічний характер, що, втім, не заважає їм співіснувати в єдиному політичному просторі.

Таким чином, в обох випадках образ піраміди стосовно ієрархій різного роду повинен сприйматися як умовність. Р. Патнем попереджав, що образ піраміди може ввести в оману, тому що неправильно думати, «що система політичної стратифікації суворо ієрархічна, подібно до армійської. І члени вищої страти що неспроможні вирішувати питання членів нижчої страти». Реальність, безумовно, багатша і складніша за умовні образи. Але головний висновок, який треба зробити, аналізуючи стратифікацію політичного класу, полягає в тому, що його верхній пласт (чи то моноцентрична модель держави, чи то поліцентрична) і є правляча еліта.

2.3 Види політичного класу та їх взаємозв'язок

Можна сказати, що поняття «еліта» відноситься до порівняно вузького кола людей, які мають значну вагу та вплив у тих сферах суспільного життя, які вони представляють. Вони мають престижний соціальний статус, авторитет в очах суспільства, певні цінності та ідеологічні установки, економічні, політичні, інформаційні ресурси для впливу на більшість інших груп та інститутів.

Еліта формує та контролює громадську думку країни за допомогою контролю над фондами, асоціаціями, університетами, засобами масової інформації. Розробляючи та реалізуючи стратегічні цілі діяльності державної влади, вони приймають ключові рішення про форми та засоби діяльності та досягнення шуканих цілей [1].

Однією з основних характеристик демократичного політичного режиму є змагальність та конкурентний характер боротьби за політичну владу. У таких умовах особливого значення набуває особистість політичного лідера, його імідж.

Протягом приблизно півтора останніх століть відбулися кардинальні зміни у соціально-економічній, технологічній, науково-освітній, соціокультурній, ідейно-політичній та інших сферах суспільного життя. У силу цього для дедалі

більшого числа країн стали характерні тенденції до розширення вільного ринку та політичної демократії, дифузії власності та влади, збільшення та плюралізації їх джерел.

Ці тенденції, у свою чергу, сприяли прискоренню соціальної диференціації та розширенню можливостей для горизонтальної та вертикальної мобільності людей на соціальній статусній драбині. Дані процеси призвели до безпрецедентного збільшення чисельності елітних груп, зміни їх якісного складу.

Будь-яку національну еліту не можна сприймати як єдину компактну освіту із загальним комплексом інтересів, цінностей, установок тощо. Насамперед, еліти поділяються за сферами діяльності. За цією ознакою розрізняються економічна, політична, науково-освітня, творча, інформаційна тощо.

Економічну еліту становлять великі власники, які мають корпораціями, банками, торговими фірмами, вищі менеджери великих корпорацій та інших.

Для позначення вищої економічної еліти в Україні утвердився термін «олігархія», хоча дуже важко точно визначити, яке у нього вкладається зміст. Як правило, під олігархією розуміється вузька група багатіїв, які володіють великими капіталами, вищих керівників найбільших фінансових і виробничих структур, що мають тісні зв'язки з владою [25].

Під науково-освітньою елітою мається на увазі сукупність провідних представників наукової спільноти та системи освіти. Їхня роль визначається ступенем впливу на такі процеси, як розвиток науки і техніки, науковий та технічний прогрес, розробка та впровадження у виробництво нових технологій. Вона ж відіграє ключову роль у розробці та формуванні світоглядних позицій, ціннісних орієнтацій, ідей та переконань людей.

Творча еліта включає найбільш авторитетних та впливових діячів мистецтва, культури, релігії, освіти та ін., які виконують у суспільстві функцію виробництва та відтворення світоглядних складових національної свідомості,

ідейних та культурних цінностей, форм та засобів їх передачі від покоління до покоління тощо.

Інформаційну еліту складають керівники та провідні представники засобів масової інформації з середовища журналістів, коментаторів, радіо- та телеведучих, публіцистів та аналітиків, які формують громадську думку і тим самим істотно впливають на політичні реалії в окремій країні та у світі в цілому.

Для нас найбільший інтерес представляє політична еліта, під якою розуміється соціальний прошарок, який має політичний вплив і є основним джерелом керівних кадрів для інститутів влади. Його кістяк складають професійні політики високого рангу та вищі державні службовці, наділені владними функціями та повноваженнями, професійно підготовлені до участі у розробці та реалізації політичних програм, виробленні стратегії суспільного розвитку.

Це, як правило, сукупність державних та політичних діячів, посадових осіб вищого та регіонального рівнів. У більшості випадків вони мають повноваження приймати ключові рішення на різних рівнях державної влади. До них входять керівники та активні члени політичних партій, організацій, об'єднань, спілок, різноманітних суспільно-політичних рухів, керівників та провідних журналістів політично орієнтованих засобів масової інформації.

Для позначення цього пласту використовуються також поняття правляча верхівка, правлячий пласт, правлячі круги. У руках осіб, що входять до цієї групи, як правило, зосереджені великі матеріальні ресурси, техніко-організаційні засоби, засоби масової інформації, владний та інформаційний ресурси і т.д [24].

До політичної еліти належать також особи, які займаються ідеолого-інформаційним забезпеченням прийнятих рішень, обґрунтуванням чи критикою державної політики у різних сферах суспільного життя, керівники та провідні журналісти політично орієнтованих засобів масової інформації.

До складу еліт входять не лише особи та групи, які безпосередньо беруть участь в управлінні, а й представники найбільш впливових економічних та адміністративних кіл, керівники засобів масової інформації, освітніх установ, а також члени сімей впливових осіб, хоча вони начебто безпосередньо не беруть участь у прийнятті рішень та реалізації політики.

Йдеться також про тих представників правлячого класу, які формально пов'язані з політикою, але надають закулісне впливом геть прийняття політичних рішень, граючи роль про сірих кардиналів.

Виділяється також контреліта, що включає осіб, які за статусом не входять до владних структур, але мають більш менш помітний вплив на прийняття політичних рішень. Як контреліти традиційно виступає вищий ешелон політичної опозиції.

Таким чимом, цей перелік можна продовжити, оскільки дуже складно провести скількись чітко окреслену лінію розмежування між представниками різних елітних угруповань. Загалом це люди, які, як говорив Г. Моска, мають здатність виробити «формулу правління», за допомогою якої меншість виправдовує свою владу і переконує політично інертну масу в її легітимності. Накопичений життєвий досвід поколінь, представлених у відповідних інститутах (школах, коледжах, університетах), виступає джерелом знання, яке забезпечує успішність її складових.

РОЗДІЛ 3. КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ЕЛІТ

3.1 Поняття політичної еліти

Під елітою розуміють меншу частину суспільства, яка не просто наділена особливими психологічними, соціальними, політичними та іншими якостями, а й володіє певними цінностями та пріоритетами (влада, культура, багатство, компетентність, воля тощо); займає панівні чи найвпливовіші позиції у громадській ієрархії; здатна здійснювати позитивні перетворення у суспільстві, впливати на свідомість та поведінку співгромадян.

Поняття «еліта» походить від латинського *tricolor* і французького *elite*, що означає найкраще, добірне, обране. Починаючи з XVII століття, це поняття використовується для позначення товарів найвищої якості. З XIX століття застосовується до вищих соціальних груп у системі соціальної ієрархії. У соціально-політичних науках термін набув поширення у XX столітті. У «Словнику іноземних слів» термін «еліта» трактується також як «найпомітніші представники суспільства, які його культурний, науковий і моральний потенціал» [2].

Тема еліти поки що стала предметом серйозного вивчення у психології взагалі й у політичній психології зокрема. При цьому в суспільних науках (політологія, соціологія, філософія та ін.), а також на рівні суспільної свідомості інтерес до еліт давно став реальністю, що дозволило навіть сформулювати такий напрямок, як елітологія.

«Еліта» – центральне поняття так званих елітарних теорій суспільно-політичного розвитку, які вважають, що будь-яка соціальна структура включає вищий, привілейований шар або верстви, що здійснюють функції управління, розвитку науки і культури (творчі функції), та решту населення, що виконує нетворчі, репродуктивні функції. Предтечами сучасних теорій еліт були Платон, Арістотель, Т. Карлейль, Ф. Ніцше та ін.

Наприклад, відомо, що Платон і Аристотель досить різко виступали проти демократії, не дуже довіряючи здатності до розумної участі у справах управління суспільством широких мас. Люди, згідно з уявленнями Платона про будову душі, поділяються на правителів, філософів, де втілюється розумна частина душі; воїнів-вартових, покликаних охороняти лад (афективна частина душі); трудящі маси – рабів, яких потрібно лише дотримуватися встановлені закони, бути працелюбними і підпорядковуватися (бажана частина душі).

Як щодо цілісної системи поглядів, теорії еліти були сформульовані на рубежі XIX-XX століть такими авторами як В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс та ін. Загальна суть теорій еліт полягала в тому, що вони намагалися звести всі політичні процеси до взаємодії еліт. Тоді поняття еліти ставало самодостатнім і підміняло всі інші (типу класів, груп тощо). Як писали американські дослідники: «Якщо «Маніфест комуністичної партії» проголошує, що історія всіх суспільств, що досі існували, була історією боротьби класів, то кредо елітаристів полягає в тому, що історія досі існуючих товариств була історією боротьби еліт» [26].

Визначення еліти у різних концепціях досить неоднозначні.

Г. Моска наприкінці XIX століття у своїй роботі «Правлячий клас», зазначав, що еліта – це найактивніші у політичному відношенні люди, орієнтовані влада – «організована меншість суспільства». Це верхівка правлячого класу (класу капіталістів). Основні позиції Г. Москі:

- є проста різниця між політичними панівними класами і масою;
- характер правлячого класу визначається політичною структурою та рівнем розвитку даного суспільства;
- у всі часи були ті, хто править, і ті, ким керують;
- правлячий клас сам складається із різних груп, тобто еліта неоднорідна [28].

В. Парето 1916 року у «Трактаті із загальної соціології» сформулював теорію кругообігу еліт. Елітою він називав людей, які отримали «найвищий

індекс» у сфері своєї діяльності. Досягнення індивідів визначають їх статус у суспільстві. У основі соціальної ієрархії завжди лежить конкуренція здібностей індивідів. У короткому вигляді його уявлення про еліту та її місце у суспільстві можна звести до того, що все населення ділиться на два шари: нижній шар, непричетний до еліти, та вищий шар – еліта. Сама еліта включає правлячу еліту і не правлячу еліту. Це – два типи еліт, які, згідно з теорією кругообігу еліт, постійно змінюють один одного. Перший тип – «леви», для них характерний консерватизм, грубий, силовий тиск на інших, бажання керувати всіма. Інший тип – «лисиці» – майстри обману, інтриги, ведення політики та політичних справ шляхом маніпуляцій, хитрощів тощо. По суті – це парафраз знаменитого протиставлення левів та лисиць у Н. Макіавеллі [26].

Суспільство стабільне, динамічне більшою мірою вимагатиме «левів», нестабільне, повільне – еліти прагматичної, здатної мислити, тобто «лисиць». Проте суспільство «левів»-ретроградів застійне, тоді як суспільство «лисиць»-хитрунів динамічніше, здатне розвиватися. А тому насправді необхідна повна рівновага – наявність в еліті і «левів» та «лисиць». У процесі розвитку суспільства обидва типи еліт, як зазначалося, постійно змінюють одне одного. Циркуляція еліт – основний аспект того, що В. Парето називає загальною будовою суспільства. Критерії, згідно з якими формується уявлення про еліту, підпорядковані змінам у світогляді суспільства та громадській оцінці тих чи інших якостей, талантів, особливостей. Від цього залежать і ознаки, якими можна бути зарахованим до еліти.

Найважливішими характеристиками «владної еліти» є:

- 1) збіг об'єктивних інтересів економічних, військових та політичних кіл;
- 2) подібність походження та суспільного становища; можливість переходу з однієї сфери в іншу на керівні посади у конкретних ієрархіях;

3) всеосяжний вплив, який надають люди, які є професійними організаторами великого розмаху, вільними від демократичних традицій і отримали вишкіл у політичних партіях.

Утворенню еліти сприяють:

- зниження професійних партійно-політичних діячів на рівень середніх ланок влади;
- безвихідь законодавства (як результат зіткнень різних місцевих інтересів);
- відсутність політично нейтрального цивільного апарату (як джерела ідей та адміністративного досвіду);
- все зростаюча секретність при прийнятті найважливіших рішень [24].

Коротко ще про кілька точок зору розуміння еліти. Г. Лассуелл відносив до еліти людей, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, багатством та статусом. А. Етціоні мав на увазі людей, які володіють «позиціями влади». Т. Дай називав елітою осіб, які мають формальну владу в організаціях і політичних інститутах, що й визначають соціальне життя. Л. Фройд – «богонатхненних особистостей», які мають харизму. А. Тойнбі – «творча меншість» суспільства, на протиположність «нетворчій більшості», тобто порівняно невеликі групи, що складаються з осіб, які займають провідне становище у політичному, економічному, культурному житті суспільства. Відповідно, він підрозділяв еліти: політичну, економічну, культурну та ін.

Політична еліта – це «гладіатори», про які Л.В. Мілбрайт писав: «...Це люди, особливо добре підготовлені для того, щоб керувати оточуючими. Вони відчують свою компетентність, знають себе і довіряють своїм знанням і здібностям, їх «я» досить сильно, щоб витримувати удари, вони не обтяжені тягарем сумнівів та внутрішніх конфліктів, вміють контролювати свої імпульси, вони кмітливі, товариські, схильні виявляти свою індивідуальність, відповідальні. Хоча в них може виникнути бажання домінувати над іншими та маніпулювати ними, але такі схильності не виявляються у них сильніше, ніж у

людей, які виступають в інших ролях». Гладіатори здатні здобути славу в політичній боротьбі, і досить впевнені в собі, щоб витримувати поєднання партійної політики. Політичне життя далеко не гостинне місце для індивідів.

Як бачимо, існують різні, часом суперечливі погляди на розуміння сутності еліти та її ролі в суспільстві. Неважко також зауважити, що практично всі вони представлені в рамках політології, соціології, філософії, інших соціальних наук і, по суті, не стосуються психологічної оцінки такого явища як політична еліта [24].

Значною мірою, належність до еліти визначається не так суспільним визнанням, скільки заснованим на такому визнанні особистому самовідчутті людей, що входять до еліти. Це своєрідний «кадровий резерв» політичних лідерів для суспільства (або «політичний відстійник»). Формально еліті протистоїть «контреліту» (лідери опозиційних рухів), хоча психологічно між ними існує чимало спільного, що періодично може породжувати міграційні процеси, коли ті чи інші персони переміщуються з еліти в контреліту і навпаки.

Представників еліти у такому розумінні характеризує високий рівень особистої політичної культури, глобальність сприйняття та оцінок того, що відбувається, здатність до швидкого та глибокого осмислення, включаючи передбачення наслідків, динамізм політичної поведінки, а також розвинене почуття відповідальності за те, що відбувається у соціально-політичній сфері. Як правило, еліта підкреслено «особистісна» і не «індивідуалістична», їй властивий корпоративний дух, хоча одночасно притаманні і досить виражені, а часом просто жорсткі міжособистісні конкурентні відносини. Кожен окремий представник еліти – реальний чи потенційний лідер, проте їх поєднує розуміння те, що власний лідерський потенціал можна реалізувати лише за загальному збереженні певних «правил гри» і, головне, існуючої соціально-політичної системи загалом.

Під політичною елітою слід розуміти відносно невелику сукупність осіб, які мають значний вплив на формування та реалізацію політики в країні, значною політичною владою та привілейованим становищем у суспільстві.

Основними об'єктивними умовами існування політичної еліти є:

- наявність психологічних та соціальних особливостей, здібностей, можливостей та бажання брати участь у політиці, що відрізняє людей, робить їх несхожими один на одного;

- існування в кожному суспільстві поділу праці, що в свою чергу вимагає професійного управління;

- важливе значення управлінської праці, її соціальне визнання та відповідне стимулювання;

- використання управлінської діяльності для придбання певних соціальних пільг (часто така діяльність пов'язана безпосередньо з розподілом соціальних пільг);

- наявність великої кількості громадян, інтереси яких перебувають за межами політики та які нею зовсім не бажають займатися [28].

Таким чином, сутнісні ознаки феномена «еліта» в даній концепції названі:

- соціально-психологічний, що відображає високий соціальний статус особистості, характер її впливу, авторитетність, затребуваність соціумом, рівень досягнень, ступінь володіння владними повноваженнями;

- управлінський, що відображає вміння та готовність особистості приймати найважливіші стратегічні та тактичні рішення, успішно виконувати соціально значущі функції для ефективності діяльності у конкретній сфері;

- професійний, що розкриває високий рівень освіти, професійного знання та досвіду;

- світоглядний, що включає необхідні знання релігійних, расових, національних, культурних особливостей;

- особистісно-дійовий, що відображає характер вмотивованості особистості на еліто-орієнтовану діяльність та успішність її самореалізації у певних сферах життєдіяльності суспільства;

- аксіологічний, що виявляє ціннісно-орієнтаційну спрямованість особистості в конкретній сфері діяльності;

- морально-вольовий, що розкриває високий рівень розвитку морально-вольових якостей та специфічних елітних якостей, характерних для представників певного типу еліти [27].

Таким чином, політичну еліту поділяють на правлячу, опозиційну, вищу та ін. Правляча політична еліта безпосередньо має владу, володіє нею. Опозиційна політична еліта (контреліта) протистоїть правлячій. Вища політична еліта, маючи для цього можливості, приймає найважливіші доленосні для суспільства рішення. Отже, об'єктивно саме вона справляє вирішальний вплив на соціально-політичні відносини країни. Правляча та вища еліта – до певної міри синоніми.

3.2 Основоположники та класики теорії еліт

Елітарні та технократичні теорії являють собою нову традицію у дослідженні демократії, відмінну і від мрій просвітителів XVIII ст. про справедливий і розумний суспільний устрій і від класичної ліберальної ідеології, орієнтованої на гарантії індивідуальних свобод, на безумовне визнання цінності демократичного політичного режиму. Елітарні та технократичні теорії звертаються не так до обґрунтування та вивчення концептуальних засад демократичного ладу (це дано лібералізмом), як до дослідження самого процесу здійснення політичної влади, технології влади в умовах демократії.

Згодом виявилось, що практика демократії вносить корективи до розуміння цього феномену, до класичної концепції лібералізму. Презюмуються народовладдя, конкуренція різних політичних поглядів та ідеологій, вільне

обрання народом своїх представників у виборні органи, прийняття рішень у них і на виборах більшістю голосів, що є гарантією реалізації волі народу. Але при проведенні цих положень з'ясовується, що влада все одно здійснюється елітою, правлячою меншістю, яка пристосувалася до диктованих демократією правил гри і нав'язує суспільству свою волю, змушуючи приймати рішення у своїх інтересах (елітарні теорії) [31]. До того ж виявляється, що в умовах індустріального чи постіндустріального суспільства важливі не лише демократичні процедури прийняття рішень, а й їх якість, відповідність потребам у суспільному розвитку. Для ефективної управлінської діяльності в ускладненому, промислово розвиненому суспільстві необхідне професійне та якісне опрацювання можливих варіантів рішень, що може бути зроблено лише фахівцями (технократами в термінології багатьох політологічних концепцій). Таким чином, йдеться про пряме чи непряме залучення фахівців, вчених до вироблення державної політики та управління суспільством, тобто також про еліту, але еліту технократичної (технократичні теорії).

Елітарні та технократичні теорії змогли сформуватися лише на основі вивчення інститутів демократії буржуазного суспільства у дії, тому вони об'єктивно не могли виникнути раніше XIX ст. У той же час вони відобразили і кризу класичних ліберальних ідей про можливість самостійно функціонуючого народного представництва, що позначилася на початку XX ст.

Представниками теорії еліт було показано неможливість досягнення справжнього народовладдя під час здійснення політичної влади на демократичних засадах, оскільки державна влада за потребою має елітарний характер. Біля витоків теорії еліт стояли Г. Моска та В. Парето.

Дослідження процесів формування політичних еліт, закономірностей здійснення політичної влади, боротьби та зміни еліт запропонував італійський політолог Гаetano Моска (1858-1941), який виклав свої погляди на роботах «Теорія правління та парламентське правління» (1884) та «Елементи політичної

науки» (1896) . На його думку, у всіх суспільствах існують два класи – клас керуючих та клас керованих. Менш численний перший клас монополізує політичну владу та перебуває у привілейованому становищі; другий клас, який значно чисельніше, служить для першого об'єктом більш-менш законного управління. Політичне керівництво (адміністративне, військове, релігійне, економічне та моральне) завжди здійснюється організованою меншістю [26].

Індивіди, з яких складається правляча меншість, повинні мати певну матеріальну, інтелектуальну чи навіть моральну перевагу, тобто відрізнятися якостями, які цінуються у суспільстві. Ці якості з урахуванням еволюції суспільства є історично мінливими. Г. Моска вказує три якості, необхідні для потрапляння до політичного класу: військова доблесть, багатство та священство; відповідно до цього розрізняються три форми аристократії: військова, фінансова та церковна. Велике значення надається також практичній здібності представників правлячого класу управляти.

Г. Моска (а за ним і В. Парето) вважає застарілим класичний поділ форм правління на різні види монархій та республік. Насправді необхідно враховувати не зовнішні особливості організації влади, а аналізувати типи політичної організації суспільства. Моска розрізняє чотири такі типи: місто-держава, феодална держава, бюрократична держава та сучасна представницька держава.

Італійському соціологові Вільфредо Парето (1848-1923) також належить класична постановка проблеми елітизму. Його погляди консолідовано викладено у «Трактаті із загальної соціології» (1916). Людське суспільство неоднорідне, індивіди, його складові, різняться фізично, морально та інтелектуально. Вчений навіть пропонує систему індексів, що характеризують можливості окремих індивідів [27]. Сукупність груп індивідів, які працюють із високими показниками у сфері, Парето називає елітою. З «еліти загалом» виділяється «правляча еліта», куди входять ті, хто ефективно бере участь у управлінні. Таким чином, суспільство поділяється на дві страти – на вищу та нижчу, на правлячих та

керованих; це можна констатувати, попри умовність кордону між двома стратами. У суспільстві відбувається циркуляція еліт, і правляча еліта перебуває у стані постійної трансформації. Правляча еліта, своєю чергою, також неоднорідна, у ній може бути виділена якась вужча група, керуючий комітет, нарешті, глава.

Термін «еліта», запропонований Парето, закріпився в політологічній та соціологічній літературі, незважаючи на його критику з боку Моски, який захищав пріоритет своїх ідей та своєї термінології («політичний клас», «керівний клас»). Не заважає вважати і Парето, і Моску засновниками і класиками елітарної теорії. Дослідники їхньої творчості відзначають слабку обґрунтованість та не систематичність побудови концепцій. Проте досягнення Моски і Парето значні і полягають у постановці нових проблем політичної науки, у виробленні нової термінології, у розширенні поля досліджень, що включає структуру та механізми політичної влади, умови її реалізації [32].

Дослідження елітарної сутності політичної влади було продовжено соціологом Робертом Міхельсом (1876-1936), який висунув так званий залізний закон олігархічних тенденцій

Оскільки тільки пряме народовладдя в сучасному суспільстві неможливе, демократичне правління передбачає створення організацій, що, у свою чергу, веде до поступового виділення та відокремлення управлінської еліти (меншості), її відриву від мас, прояву олігархічних тенденцій та природного обмеження демократії. Олігархічні тенденції, що перешкоджають демократії, зумовлені і сутністю людської природи, і політичною боротьбою, і сутністю організацій. «Демократія веде до олігархії, перетворюється на олігархію», – стверджує Р. Міхельс.

Те, що бюрократизація партій, бюрократизація державного апарату неминуче ведуть до елітизму, зазначав Макс Вебер (1864-1920). Через війну багатовікового розвитку чиновництво перетворилося на сукупність

висококваліфікованих фахівців духовної праці, підпорядковується не особистості імператора, а раціональним правилам. Сучасна держава організується за типом установи, яка змушена діяти з дедалі більшою ефективністю. Тому економічна необхідність, а також тенденція раціоналізації політики, зазначає М. Вебер, рано чи пізно і за демократичної організації політичного життя призведуть до панування бюрократії.

Надалі дослідження елітизму було продовжено багатьма класиками політичної науки ХХ ст. (М. Дюверже, Й. Шумпетер, К. Мангейм, Дж. Сарторі та ін.). Цей напрямок дещо відсувався на другий план, йдучи в тінь під впливом критики прихильників демократії та плюралізму, то знову приковував до себе підвищену увагу. Так, в американській політичній науці з'явилися концепції демократичного елітизму та неоелітизму. Прихильники першої виходять із визнання одночасно і демократичного, і елітарного характеру влади у сучасному буржуазному суспільстві; демократія у своїй гарантується плюралізмом еліт, відкритим їх суперництвом. Неоелітисти, навпаки, говорять про необхідність не плюралізму еліт, а єдиної правлячої еліти, яка є послідовнішою у захисті ідеалів демократії та цінностей буржуазного суспільства [24].

У зв'язку з розвитком у ХХ ст. елітарних та технократичних теорій показовими є погляди французького соціолога та політолога Моріса Дюверже (1917-2014). В одній із перших робіт «Політичні партії» (1951) М. Дюверже говорить про необхідність нового розуміння демократії та, віддаючи данину елітарній теорії, на прикладі дослідження політичних партій, партійної бюрократії демонструє протиріччя інтересів народу та політичних партій як самостійних організацій зі своїми цілями.

Технократичні ідеї користувалися популярністю у багатьох концепціях, присвячених осмисленню нового стану суспільства на другий половині ХХ в. та перспектив його розвитку.

Американський економіст Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006), автор роботи «Нове індустріальне суспільство» (1966), виходить з того, що розвиток суспільства визначається прогресом техніки, а не «ідеологічними символами» (капіталізм або соціалізм). А сучасний розвиток техніки у поєднанні із зростанням монополій означає кінець ринкової економіки та перехід до планового господарства. Дж. Гелбрейт є одним із представників так званої теорії конвергенції, доктрини часів конкуренції та протистояння двох соціальних систем. Він розглядає капіталізм і соціалізм як різновиди «нового індустріального суспільства». Конвергенція (тобто злиття) капіталізму та соціалізму обумовлена приблизно подібною системою планування та організації нового суспільства. Внаслідок конвергентних процесів утворюється єдина соціально-політична «планова система», основними компонентами якої будуть корпорації та держава. У такій системі влада належить «техноструктурі», тобто керуючим, які виступають та діють на користь всього суспільства. Сучасна держава, таким чином, є не «виконавчим комітетом буржуазії» (точкою зору марксизму), а «виконавчим комітетом техноструктури» [30].

Постіндустріальне суспільство формується під впливом інтелектуальної технології; якщо капітал і працю є основою індустріального суспільства, то постіндустріальному – це інформація і знання. Теоретичні знання займають центральне місце в обґрунтуванні поточної та майбутньої політики, соціального реформування. Зміни у суспільстві висувають нові вимоги до політичної системи. «Оскільки постіндустріальне суспільство підвищує важливість технічного компонента знань, воно змушує жерців нового ладу – вчених, інженерів, технократів – конкурувати з політиками чи ставати їх союзниками», – зазначає Д. Белл.

Таким чином, елітарні та технократичні теорії піддали аналізу реальний і складний процес здійснення політичної влади у демократичному суспільстві. За часів панування марксизму-ленінізму ці напрями піддавалися беззастережній

критиці за невизнання класового характеру відносин у суспільстві. В даний час підходи, пропоновані теоріями еліт та технократії, видаються плідними для дослідження політичних процесів у сучасному світі, для вдосконалення політико-правової науки. Елітарні та технократичні ідеї можуть бути розвинені у напрямку вдосконалення демократичних теорій та демократичних установ або використані при розробці аристократичних концепцій державної влади.

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ЕЛІТ

4.1 Основні напрямки сучасної елітарної теорії

Концепції еліт Р. Моски, У. Парето і Р. Михельса започаткували широким теоретичним і емпіричним дослідженням груп, керівних державою чи претендують цього. Сучасні теорії еліт різноманітні. Серед них можна виділити цілу низку напрямків. Історично першою групою теорій, що не втратили сучасної значущості, є вже коротко розглянуті концепції макіавелістської школи (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс та ін):

1) визнання елітарності в будь-якому суспільстві, його поділ на привілейовану володарюючу творчу меншість та пасивну нетворчу більшість. Такий поділ закономірно впливає із природної природи людини та суспільства;

2) особливі психологічні якості еліти. Приналежність до неї пов'язана насамперед із природними обдаруваннями та вихованням;

3) групова згуртованість. Еліта є більш менш згуртовану групу, що об'єднується не тільки спільністю професійного статусу і соціального становища, а й елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе особливим шаром, покликаним керувати суспільством;

4) легітимність еліти, більш менш широке визнання масами її права на політичне керівництво;

5) структурна сталість еліти, її владних відносин. Хоча персональний склад еліти змінюється, її відносини панування у своїй основі незмінні. Так, наприклад, у ході історії змінювалися вожді племен, монархи, бояри та дворяни, парламентарії та міністри, народні комісари та партійні секретарі тощо, але відносини панування та підпорядкування між ними та народними масами зберігаються;

6) формування та зміна еліт у ході боротьби за владу. Панівне привілейоване становище прагнуть зайняти багато людей, які володіють

високими психологічними та соціальними якостями, проте ніхто не хоче добровільно поступатися ним своїми посадами та становищем. Тому прихована чи явна боротьба за місце під сонцем неминуча [34].

Макіавеллістські теорії еліт піддаються критиці за перебільшення значення психологічних факторів, антидемократизм та антилібералізм (ігнорування особистісної свободи кожної людини), за переоцінку ролі керівників та недооцінку активності мас, недостатній облік еволюції суспільства, цинічне ставлення до боротьби за владу. Така критика не позбавлена підстав. Подолати слабкості макіавелістів намагаються ціннісні теорії еліти. Вони, як і макіавелістські теорії, вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, проте значно пом'якшують свою позицію щодо демократії, прагнуть пристосувати елітарну теорію до реального життя сучасних демократичних держав. Різноманітні ціннісні теорії еліт суттєво різняться за рівнем їх аристократизму, по відношенню до мас, демократії і т. д. Однак вони мають і низку загальних установок.

1. Еліта – найбільш цінний елемент суспільства, що володіє високими здібностями та показниками в особливо важливих для всієї держави сферах діяльності.

2. Панівне становище еліти відповідає інтересам всього суспільства, оскільки це найбільш продуктивна та ініціативна частина населення, до того ж зазвичай має більш високі моральні устремління. Маси ж – це не мотор, а лише колесо історії, провідник у життя рішень, які приймає еліта.

3. Формування еліти – й не так результат запеклої боротьби влади, скільки наслідок природного відбору суспільством найцінніших представників. Тому суспільство має прагнути вдосконалювати механізми такої «селекції», шукати своїх гідних представників, раціональної, найбільш результативної еліти.

4. Елітарність закономірно впливає з рівності можливостей і суперечить сучасній представницькій демократії. Соціальна рівність має розумітися як рівність можливостей, а чи не результатів, соціального статусу [20].

Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, за своєю життєвою енергією та активністю, для демократії важливо забезпечити їм приблизно однакові стартові умови. На фініш вони прийдуть у різний час, з різними результатами. Неминуче з'являться соціальні чемпіони та аутсайдери. Ціннісні теорії еліти розглядають еволюцію керівного шару як результат зміни потреб соціальної системи та ціннісних орієнтацій людей. У ході розвитку у суспільства відмирають багато старих і виникають нові потреби, функції та ціннісні орієнтації. Це призводить до поступового витіснення носіїв найбільш важливих для їхнього часу якостей новими людьми, які відповідають сучасним вимогам. Так у ході історії відбулася зміна аристократії приватними підприємцями, які змінюються менеджерами та інтелектуалами. Деякі прихильники ціннісного трактування еліт робили спроби визначити конкретні показники, параметри еліти, що характеризують наслідки її впливу суспільство.

Ціннісні теорії еліти претендують на найбільшу відповідність до реальностей сучасного демократичного суспільства. Їхній ідеал це здорове, спокійне суспільство з неминучою ієрархічною структурою, в якому індивід має щастя знати своє місце, а еліта – внутрішнім авторитетом. По суті, таких же уявлень про суспільство дотримуються сучасні неоконсерватори. Вони стверджують, що елітарність потрібна для демократії. Але сама еліта повинна бути моральним прикладом для інших громадян і вселяти до себе повагу.

Справжня еліта не панує, а керує масами з їхньої добровільної згоди, що виражається на вільних виборах. Високий авторитет – необхідна умова демократичної елітарності. Ціннісні уявлення про еліти лежать в основі концепцій демократичного елітизму, що набули широкого поширення в сучасному світі. Видатні представники цього напрямку – Р. Даль, С. М. Ліпсет, Л.

Зіглер та ін. Теорії елітарної демократії виходять із запропонованого І. Шумпетером розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками у боротьбі за довіру та голоси виборців. Як писав К. Мангейм, «демократія спричиняє антиелітистську тенденцію, але не вимагає йти до кінця до утопічного рівняння еліти та маси. Ми розуміємо, що демократія характеризується не відсутністю страти еліти, а, швидше, новим способом рекрутування та новою самосвідомістю еліти» [28].

Елітарні теорії демократії розглядають керівний шар не лише як групу, що володіє необхідними для управління якостями, а й як захисника демократичних цінностей, здатного стримати найчастіше притаманний масам ідеологічний та політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість та радикалізм. У 70-80-ті роки ХХ століття твердження про порівняльний демократизм еліти та авторитаризм мас були значною мірою спростовані емпіричними дослідженнями. Виявилось, що, хоча представники еліт зазвичай перевершують нижчі верстви суспільства на прийнятті ліберально-демократичних цінностей (свободи особистості, слова, друку, політичної конкуренції тощо.).

Окремі дослідники, наприклад Р. Даль, розцінюють їх як заперечення елітарної теорії, хоча, здається, у разі правильніше було говорити лише про заперечення ради жорстких установок класичної макіавеллістської школи елітизму. Концепції множинності еліт часто називають функціональними теоріями еліти. Вони базуються на кількох постулатах [30].

1. Заперечення еліти як єдиної привілейованої щодо згуртованої групи. Існує безліч еліт. Вплив кожної їх обмежено специфічною нею сферою діяльності. Жодна з них не здатна домінувати у всіх сферах життя. Плюралізм еліт визначається складним суспільним поділом праці, різноманітним соціальною структурою. Кожна з безлічі материнських, базисних груп – професійних, регіональних, релігійних, демографічних та інших – виділяє свою власну еліту,

яка виражає її інтереси, захищає цінності та водночас активно впливає на її розвиток.

2. Еліти перебувають під контролем материнських груп. За допомогою різноманітних демократичних механізмів – виборів, референдумів, опитувань, преси, груп тиску і т. д. – можна обмежити або взагалі запобігти дії відкритого Р. Міхельсом «залізного закону олігархічних тенденцій» і утримати еліти під впливом мас.

3. Існує конкуренція еліт, що відображає економічну та соціальну конкуренцію у суспільстві. Вона уможливорює підзвітність еліт масам, запобігає складання єдиної панівної елітарної групи. Ця конкуренція розгортається з урахуванням визнання усіма її учасниками «демократичних правил гри», вимог закону.

4. У сучасному демократичному суспільстві влада розпоршена між різноманітними громадськими групами та інститутами, які за допомогою прямої участі, тиску, використання блоків та спілок можуть накладати вето на неугодні рішення, відстоювати свої інтереси, знаходити взаємоприйнятні компроміси. Самі відносини влади мінливі, флюїдні. Вони створюються для певних рішень і можуть замінюватися для прийняття інших рішень. Це послаблює концентрацію влади та запобігає формуванню стабільних панівних соціально-політичних позицій та стійкого володарюючого шару.

5. Відмінності між елітою та масою відносні, умовні та часто досить розмиті. У сучасній правовій соціальній державі громадяни дуже вільно можуть входити до складу еліти, брати участь у ухваленні рішень. Головний суб'єкт політичного життя – не еліти, а групи інтересів. Відмінності між елітою та масою засновані головним чином на неоднаковій зацікавленості у прийнятті рішень [17].

Доступ до лідерства відкривають як багатство і високий соціальний статус, але передусім особисті здібності, знання, активність тощо. Концепції множинності еліт виступають важливою складовою ідейно-теоретичного

арсеналу плюралістичної демократії. Однак вони багато в чому ідеалізують дійсність. Численні емпіричні дослідження свідчать про явну нерівномірність впливу різних соціальних верств на політику. Враховуючи цей факт, деякі прихильники плюралістичного елітизму пропонують виділяти найбільш впливові, «стратегічні» еліти, «судження, рішення та дії яких мають важливі, що зумовлюють наслідки для багатьох членів суспільства» (С. Келлер). Свого роду ідейним антиподом плюралістичного елітизму виступають ліволіберальні теорії еліти. Найважливішим представником цього напрямку є Р. Мілс, який ще у 50-ті роки XX століття намагався довести, що США керуються не багатьма, а однією владною елітою. Ліволіберальні теорії нерідко відносять до макіавелістської школи у дослідженні еліт. Справді, у цих двох напрямів чимало спільного: визнання єдиної, щодо згуртованої, привілейованої, володарюючої еліти, її структурної сталості, групової самосвідомості тощо.

Проте ліволіберальний елітизм має й суттєві відмінності, свої специфічні риси. До них відносяться:

1) критика елітарності суспільства з демократичних позицій. Насамперед ця критика стосувалася системи політичної влади США. На думку Р. Мілса, вона є пірамідою з трьох рівнів: нижнього, який займає маса пасивного, фактично безправного населення; середнього, що відбиває групові інтереси, і верхнього, у якому приймаються найважливіші політичні рішення. Саме верхній рівень влади займає правляча еліта, яка по суті не допускає решту населення до визначення реальної політики. Можливості впливу мас на еліту за допомогою виборів та інших демократичних інституцій дуже обмежені;

2) структурно-функціональний підхід до еліти, її трактування як наслідки заняття командних позицій у суспільній ієрархії. Пануюча еліта складається з людей, які займають такі позиції, які дають їм змогу піднятися над середовищем звичайних людей і приймати рішення, що мають великі наслідки. Це пов'язано з тим, що вони командують найважливішими ієрархічними інститутами та

організаціями сучасного суспільства. Вони займають у соціальній системі стратегічні командні пункти, у яких зосереджені дієві кошти, що забезпечують владу, багатство та популярність, якими користуються. Саме зайняття ключових позицій в економіці, політиці, військових та інших інститутах забезпечує людям владу і таким чином конститує еліту. Таке розуміння еліти відрізняє леволіберальні концепції від макіавелістських та інших теорій;

3) існує глибоке різницю між елітою і масою. Вихідці з народу можуть увійти до еліти, лише зайнявши високі посади у громадській ієрархії. Однак реальних шансів на це вони порівняно небагато;

4) панівна еліта не обмежується елітою політичною, яка безпосередньо приймає найважливіші державні рішення. Вона має складну структуру. В американському суспільстві, як вважає Р. Мілс, її ядро становлять керівники корпорацій, політики, вищі державні службовці та вищі офіцери [15].

Їх підтримують інтелектуали, які добре влаштувалися в рамках існуючої системи. Згуртовуючим фактором владної еліти виступають не лише соціально-політичний консенсус, спільна зацікавленість у збереженні свого привілейованого становища, стабільності існуючої соціальної системи, а й близькість соціального статусу, освітнього та культурного рівня, кола інтересів та духовних цінностей, стилю життя, а також особисті та споріднені зв'язку.

У середині правлячої еліти є складні ієрархічні відносини. Проте загалом у ній немає однозначної економічної детермінації. Хоча Р. Мілс гостро критикує панівну еліту США, розкриває зв'язок політиків з великими власниками, він все ж таки не прихильник марксистського класового підходу, згідно з яким політична еліта розглядається лише як виразник інтересів монополістичного капіталу. Прихильники ліволіберальної теорії еліти зазвичай заперечують прямий зв'язок економічної еліти з політичними керівниками. Дії останніх який завжди визначаються великими власниками.

Проте політичні керівники розвинутого капіталізму згодні з основними засадами існуючої ринкової системи та вбачають у ній оптимальну для сучасного суспільства форму соціальної організації. Тому в політичній діяльності вони прагнуть гарантувати стабільність суспільного устрою, заснованого на приватній власності у плюралістичній демократії. У західній політології основні постулати леволіберальної концепції еліти піддаються гострій критиці, особливо твердження про закритість володарюючої еліти, безпосередньому входженні до неї великого бізнесу та ін. загалом в офіційному марксизмі, як зазначалося, заперечувалася правомірність самого поняття політичної еліти [5].

Партократична теорія еліти отримала реальне втілення у країнах тоталітарного соціалізму. Її основні положення: 1) глобальний, месіанський характер політичної еліти, її історичне покликання керувати процесом переходу людства від капіталізму до комунізму, від передісторії людства до справжньої історії, причому керувати у всесвітньому масштабі. Це історичне завдання покладається на міжнародний комуністичний рух. Сама політична еліта сприймається як міжнародна сила; 2) всеосяжний характер політичного керівництва. Комуністична партійно-державна еліта покликана безпосередньо керувати всіма сферами суспільства: економікою, розподілом матеріальних та духовних благ, кадрових ресурсів, вихованням нової людини тощо; 3) походження із соціальних низів, незаможних класів, і насамперед пролетаріату, як визначальний формальний критерій входження в політичну еліту – «Хто був нічим, той стане всім». Робітничо-селянське походження – найважливіша умова здатності до сприйняття єдино вірної ідеології, що легітимізує політичне панування; 4) ідеологічність як найважливіша безпосередня конституююча ознака еліти, що дає їй право на керівництво суспільством. Саме володіння єдино вірною ідеологією визначає передові якості еліти, є найважливішою гарантією успішного керівництва суспільством. Всі інші ідеології та погляди розглядаються або як підступи класового ворога, або як помилки; 5) жорстка ієрархічність

політичної еліти, мілітаризації її внутрішніх відносин, високий рівень групової інтеграції. Сама правляча еліта уподібнюється до армійських структур, включає вождя (або кількох вождів), «генералів», «офіцерів» та «унтер-офіцерів». Фактична влада зосереджується у вищого керівництва.

Факти реального життя, а також численні емпіричні дослідження підтверджують, що політична еліта – це реальність сьогодення та, ймовірно, завтрашнього етапів розвитку людської цивілізації. Її існування обумовлено дією наступних основних факторів: 1) психологічною та соціальною нерівністю людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями та бажанням брати участь у політиці; 2) законом поділу праці, який вимагає професійного заняття управлінською працею як умови його ефективності; 3) високою суспільною значимістю 4) широкими можливостями використання управлінської діяльності для отримання різноманітних соціальних привілеїв. Відомо, що політикоуправлінська праця прямо пов'язана з розподілом цінностей і ресурсів; 5) практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками; 6) політичною пасивністю широкого загалу населення, головні життєві інтереси яких зазвичай лежать поза сферою політики. Всі ці та інші чинники зумовлюють елітарність у суспільстві [24].

Сама політична еліта внутрішньо диференційована. Вона ділиться на правлячу, що безпосередньо володіє державною владою, та опозиційну контреліту; на вищу, яка приймає значимі для держави рішення (зазвичай до її складу входить приблизно одна людина з 20 000), середню, що виступає барометром громадської думки і включає близько 5% населення, і навіть адміністративну – службовці-управлінці (бюрократія).

Видається недоцільним включати в політичну еліту економічно впливові кола, які прямо не беруть участь у політиці, оскільки таке широке її розуміння веде до загасування питання про специфіку групи осіб, які приймають політичні рішення, її активний вплив на життя суспільства. Водночас розмежування

політичних, економічних, інтелектуальних та інших еліт не знімає проблему їхнього взаємовпливу, найважливішої політичної значущості економічної влади та економічної еліти. Елітарність у суспільстві очевидна. Будь-які спроби її усунення, соціального та політичного нівелювання населення призводили лише до формування та панування деспотичних, нерезультативних еліт, що зрештою завдавало шкоди всьому народу. Усунути політичну елітарність можна лише з допомогою громадського самоврядування.

Однак на нинішньому етапі розвитку людської цивілізації самоврядування народу скоріше привабливий ідеал, аніж реальність. Для демократичної держави першорядну значимість має не боротьба з елітарністю, а вирішення проблеми формування найрезультативнішої, корисної для суспільства політичної еліти, забезпечення її соціальної представницькості, своєчасного якісного оновлення, запобігання тенденції олігар – хізації, відчуження від мас та перетворення на замкнуту панівну, привілейовану касту. Іншими словами, йдеться про пошук та впровадження інститутів, які забезпечують максимальну суспільну ефективність політичної еліти та її підконтрольність суспільству. Рівень розв'язання цього завдання багато в чому характеризує соціальна представництво політичної еліти, т. е. уявлення нею різних верств суспільства, вираження їхніх інтересів та думок. Таке представництво залежить від багатьох причин [10].

Одна з них – соціальне походження та соціальна приналежність. Строго кажучи, соціальна належність багато в чому визначається приналежністю до еліти, оскільки входження до еліти зазвичай означає придбання нового соціального та професійного статусу та втрату старого. Так, наприклад, робітник, будучи обраний до парламенту, як правило, залишає свою колишню професію, хоч і зберігає статево, етнічні, конфесійні та деякі інші характеристики. Соціальне походження представників еліти впливає їх соціальну орієнтацію. Зрозуміло, що вихідцям з-поміж фермерів, робітників, службовців, певних етнічних та інших груп легше зрозуміти специфічні запити відповідних верств

населення, але зовсім не обов'язково, щоб інтереси робітників захищали робітники, селян – селяни, молоді – молодь тощо. Часто це можуть краще виконувати політики-професіонали, вихідці з інших груп суспільства. У сучасних державах непропорційність у соціальних характеристиках еліти та населення досить велика. Так, наприклад, сьогодні серед еліти країн Заходу набагато ширше за інші групи представлені випускники університетів. І це, своєю чергою, зазвичай пов'язані з досить високим соціальним статусом батьків. В цілому ж непропорційність представництва різних верств у політичній еліті зазвичай зростає в міру підвищення статусу посади.

Сучасні концепції елітаризму Класичні теорії еліт стали основою для формування сучасних концепцій елітаризму. У другій половині ХХ століття склалися різні підходи до вивчення проблеми елітарності суспільства, провідними серед яких є макіавелістський, ціннісний, структурнофункціональний та ліберальний.

Еліта – це найбільш творча і продуктивна частина суспільства, що має високі інтелектуальні та моральні якості. Взаємини між елітою і масою набувають характеру управління, що базується на заслуженому авторитеті можновладців. Формування еліти відбувається внаслідок природного відбору суспільством найцінніших представників [1]. Структурно-функціональний підхід (Г. Лассуелл, С. Ліпсет) типово виділення як головна ознака еліти її соціального статусу у системі владних структур. До складу еліти входять індивіди, що володіють високим соціальним становищем у суспільстві, що займають ключові командні позиції у найважливіших інститутах та організаціях суспільства (економічних, політичних, військових), що здійснюють найважливіші управлінські функції у суспільстві, що надають визначальний вплив на вироблення та прийняття найважливіших для суспільства рішень. Г. Лассуелл, зокрема, вважав, що основну роль у розробці та прийнятті політичних рішень відіграє інтелектуальне знання. Тому до політичної еліти він відносив тих, хто

володіє цим знанням і має найбільший престиж та статус у суспільстві. Ліберальний підхід до елітарності суспільства (Й. Шумпетер, Ч. Міллс) відрізняє демократичність та заперечення низки жорстких установок класичних теорій еліт.

Демократія трактується у цьому підході як конкуренція між потенційними керівниками за довіру виборців. Таким чином, демократія не означає відсутність страти еліти, вона характеризується новим способом рекрутування та новою самосвідомістю еліти. Еліта сприймається як панівна меншість, котра посідає у державних та економічних інститутах суспільства стратегічні позиції і надає значний вплив життю більшості людей. Перші класичні концепції еліт виникли наприкінці ХІХ-початку ХХ століть. Італійський правознавець Гаєтано Моска у двотомній праці «Основи політичної науки» обґрунтував ідею про те, що, у всіх суспільствах, починаючи з середньорозвинених і ледь досягли зачатків цивілізації і закінчуючи освіченими і потужними, існує два класи осіб: клас керуючих і клас керованих. Перший завжди більш нечисленний, але здійснює всі політичні функції та монополізує владу, а другий, більш численний, керується і регулюється другим, крім того, постачає йому матеріальні засоби підтримки, необхідні для життєздатності політичного організму [16].

Моска проаналізував також проблему формування (рекрутування) політичної еліти та її специфічних якостей. Він, що найважливішим якістю формування політичного класу (еліти) є здатність до управління іншими людьми, тобто. організаторська здатність, За концепцією цього відомого соціолога політичний клас поступово змінюється, і в його динаміці існують дві тенденції: аристократична та демократична. Аристократична тенденція яскраво виявляється у прагненні політичного класу стати спадковим а то й юридично, то фактично. Переважання цієї тенденції призводить до виродження еліти та суспільного застою. Демократична тенденція виявляється у оновленні політичного класу за рахунок найбільш здатних до управління та активних нижчих верств. Таке

оновлення запобігає дегенерації еліти та робить її здатною до ефективного керівництва суспільством.

Рівновага, говорив Моска, між аристократичною та демократичною тенденціями найбільш бажано для суспільства, бо воно забезпечує як наступність так і стабільність у керівництві державою. Незалежно від Г. Моски теорію політичних еліт розробляв Вільфредо Парето у науковій праці «Про застосування соціологічних теорій». Він також виходив з того, що світом за всіх часів правило і має правити обране, наділене особливими психологічними та соціальними якостями меншість – еліти [14].

Ця еліта відрізняється від інших високою результативністю та діє з високими показниками у тій чи іншій сфері діяльності. Сукупність таких індивідів і становить еліту. Вона ділиться на правлячу, яка безпосередньо чи опосередковано бере участь у управлінні і не правлячу контреліту. Контреліта – це люди, які мають також характерними для еліти психологічними якостями, але не мають доступу до керівних функцій в силу свого соціального статусу та різноманітних бар'єрів.

Розвиток суспільства, як представляв Парето, відбувається за допомогою періодичної зміни, циркуляції еліт. Причина такої циркуляції закладена в тому, що правляча еліта прагне зберегти свої привілеї та передати їх у спадок людям з не елітарними якостями. Це веде, з одного боку, до якісного погіршення її складу, з іншого, кількісного зростання контреліти.

Однак вони мають і низку наступних загальних установок:

1. Приналежність до еліти визначається володінням високими здібностями і показниками у найважливіших для суспільства сферах діяльності. Еліта – найбільш цінний елемент соціальної системи, орієнтований задоволення її найважливіших потреб. У ході розвитку у суспільства відмирають багато старих і виникають нові потреби, функції та ціннісні орієнтації. Це призводить до поступового витіснення носіїв найважливіших для свого часу якостей новими

людьми, які відповідають сучасним вимогам. Так у ході історії відбулася зміна аристократії, що втілює моральні якості та насамперед честь, освіченість та культуру, підприємцями, господарську ініціативу яких потребувало суспільство. Останні ж, у свою чергу.

2. Еліта щодо згуртована на здоровій основі виконуваних нею керівних функцій. Це – не об'єднання людей, які прагнуть реалізувати свої егоїстичні групові інтереси, а співробітництво осіб, які піклуються насамперед про спільне благо.

3. Взаємини між елітою та масою мають не так характер політичного чи соціального панування, скільки керівництва, що передбачає управлінський вплив, заснований на злагоді та добровільному послушанні керованих та авторитеті можновладців. Провідна роль еліти уподібнюється керівництву старших, знаючих і компетентних стосовно молодшим, менш обізнаним і досвідченим. Вона відповідає інтересам усіх громадян.

4. Формування еліти – й не так результат запеклої боротьби влади, скільки наслідок природного відбору суспільством найцінніших представників. Тому суспільство має прагнути вдосконалювати механізми такої селекції, вести пошук раціональної, найрезультативнішої еліти у всіх соціальних верствах.

5. Елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному поділі управлінської та виконавчої праці, закономірно впливає з рівності повноважень і не суперечить демократії. Соціальна рівність має розумітися як рівність життєвих шансів, а чи не рівність результатів, соціального статусу. Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, за своєю життєвою енергією та активністю, то для демократичної держави важливо забезпечити їм приблизно однакові стартові умови [28].

На фініш вони прийдуть у різний час і з різними результатами. Неминуче з'являться соціальні «чемпіони» та аутсайтери. Ціннісні уявлення про роль еліти

у суспільстві переважають у сучасних неоконсерваторів, які стверджують, що елітарність необхідна демократії.

Таким чином, сама еліта повинна бути моральним прикладом для інших громадян і вселяти до себе повагу, що підтверджується на вільних виборах. Антиподом плюралістичного елітизму виступають леволіберальні теорії еліти. На думку авторів цієї теорії, верхній рівень влади займає правляча еліта, яка не допускає решту населення до визначення реальної політики. Елітарність виводиться з особливих психологічних та соціальних якостей людей. Вихідці з народу можуть зайняти високі посади у громадській ієрархії, проте реальних шансів вони не мають. Пануюча еліта не обмежується елітою політичною. Домінує ідея про закритість владної еліти.

4.2 Політична еліта в Україні

Застосування теорії еліт до українських реалій дає зовні парадоксальну картину: правлячий клас/еліта представлена симбіозом олігархів та державно-бюрократичної системи, контреліта – компрадорами, що діють у зв'язку із зовнішніми бенефіціарами, антиеліта – «людьми модерну». Проте все стає на свої місця, якщо ми визнаємо той факт, що в Україні встановилася неофеодальна суспільно-політична формація як наслідок того, що разом із соціалізмом український правлячий клас позбавився і модерну.

Насамперед необхідно уточнити, що ціла низка ознак, властивих сучасному західному суспільству, не визначає суспільно-політичну формацію, яка встановилася в Україні як капіталістичну. Простіше кажучи, деякі ознаки капіталізму, які виглядають як іманентні, не є такими, принаймні в українських умовах.

Наприклад, той рівень сучасного науково-технічного прогресу (НТП), благами якого практично нарівні із Заходом користуються українці, є наслідком

не капіталістичного суспільно-політичного устрою, який встановив в Україні, а глобалізації. Зрозуміло, НТП у країнах – прямий наслідок капіталізму, а, точніше, найважливішого властивості капіталу – його інвестиційної та інноваційної складових. В Україні досить високий рівень НТП ніяк не відображає, а тим більше – не визначає панівну суспільно-економічну формацію.

Також не є ознаками капіталістичного устрою в Україні ні абсолютна перевага приватної власності, ні перебування українських олігархів у «списках Forbes» поряд із «безперечними капіталістами» Заходу, ні визнання української економіки ринковою як західними економістами, так і міжнародними інституціями, включаючи МВФ. У даному випадку ми просто стикаємося з типовою смисловою пасткою: описуючи соціально-економічну систему, що склалася в Україні, в термінах капіталізму та ринкових відносин, ми, зрозуміло, приходимо до висновку, що вона – капіталістична.

Головне ж властивість, воно ж – призначення капіталу полягає у створенні доданої вартості та одержанні прибутку. Але якщо ми акуратно віднімемо всі бонуси та преференції, гарантовані бізнесу українських олігархів законодавчими, підзаконними та регуляторними актами, всі прямі та непрямі субсидії з державного та місцевих бюджетів, усі «правильні» рішення судів та заангажованість правоохоронної системи в цілому, то розкриється дуже показова картина:

- по-перше, у чистому вигляді бізнес-діяльність українських олігархів є, інтегрально, не прибутковою, а глибоко збитковою;
- по-друге, ця бізнес-діяльність *de facto* не створює додану вартість, а послідовно знищує частину вартості сировини, оборотного капіталу та робочої сили, що беруть участь у процесі виробництва.

Виходячи з цього, активи, які знаходяться у розпорядженні українських олігархів, не є капіталом, а самі вітчизняні олігархи не є капіталістами. У крайньому випадку можна говорити про «псевдо-капіталь» та «псевдо-

капіталістів», але застосовувати до них критерії успішності та ефективності з погляду капіталістичної системи – абсолютно некоректно!

У першому наближенні українські (як і всі пострадянські) олігархи є групою осіб, які перерозподіляють створену іншими додану вартість на свою користь. Нижче ми зробимо важливе уточнення та доповнення до цього формулювання.

Ядро українського правлячого класу сформувалося в період розвалу Радянського Союзу з частини державно-бюрократичного апарату, «червоних директорів» та «підприємців», що адаптувалися до нових реалій, початку 90-х.

Поява незалежної України запустила два основні тренди: вихід зі складу СРСР стимулював «облаштування території», а розрив із соціалістичною системою – вбудовування у міжнародний поділ праці в рамках капіталістичної системи. І не відразу стало очевидним, що це тренди значною мірою антагоністичні; у будь-якому випадку був потрібний досить високий рівень державного менеджменту, щоб їх поєднати. Відсутність необхідних знань/уміння/досвіду разом із захопленням «облаштуванням території» призвела до того, що українська економіка практично не зуміла вбудуватися у міжнародний поділ праці своїми галузями з високими рівнями переділу/доданої вартості; з кожним роком структура українського експорту ставала дедалі сировиннішою (у 2020-му році частка АПК в українському експорті досягла 45%, чорних металів та виробів з них – 17.5%, мінеральних продуктів – 10.5%; частка експорту високотехнологічної продукції не сягає 10%).

Об'єктивні та суб'єктивні причини того, чому Україні не вдалося вбудуватися у міжнародний поділ праці високотехнологічними галузями, ми розберемо в одній із наступних статей.

Починаючи з початку 90-х основою функції державно-бюрократичного апарату стало «облаштування території»; «червоні директори» зайнялися «облаштуванням» в нових умовах своїх суб'єктів господарювання, іноді

виходячи на масштаб галузей; частину підприємців було включено до процесів «облаштування території» та «облаштування суб'єктів господарювання» як механізмів перерозподілу громадських (бюджетних) коштів та громадської власності у приватні руки.

В результаті цих процесів сформувався правлячий клас у вигляді симбіозу державно-бюрократичного апарату та олігархів. І тут важливо зазначити, що попри зовнішню парадоксальність, саме другі є «молодшими партнерами» перших, а чи не навпаки. Українські олігархи є ключовим елементом перерозподілу бюджетних коштів на користь державно-бюрократичного апарату; у масштабі макроекономіки йдеться про перерозподіл доданої вартості (у даному випадку ми для простоти використовуємо зрозумілий «капіталістичний» термін «додана вартість»), створеному всім суспільством на користь невеликої групи осіб.

Прошарок «червоних директорів» поступово зник у ході приватизації через непотрібність (як надмірний елемент у системі), лише вкрай незначною мірою поповнивши ряди олігархів.

У цій системі немає місця великому капіталу (а, відповідно – капіталізму) у його прямому сенсі, як самозростаючій вартості, яка використовує інвестиції (капіталовкладення) та інновації (нові сфери докладання капіталу).

У результаті в країні склалася переважно (строго кажучи, українську соціально-економічну систему можна охарактеризувати як багатокладну при домінуванні нефеодального устрою) нефеодальна система, як результат того, що разом із соціалізмом український правлячий клас відмовився і від модерну. Очевидно, що парадоксальна розвилка між капіталізмом та нефеодалізмом виникла в Україні, та й на всьому пострадянському просторі через розвал соціалістичної системи (Існує думка, що система, *de facto* в экс-СРСР встановилася система «державного капіталізму», але з погляду розглядуваних питань взаємовідносин громадян та власності, це зовсім не принципово).

Перерозподіл раніше «загальнонародної»/державної власності між громадянами міг піти як капіталістичним, так і неофеодальним шляхом: у першому випадку власність та/або активи перетворюються на капітал, у другому – на багатство.

Примноження капіталу пов'язане, насамперед, з інвестиціями та інноваціями, і спирається на економічні знання і те, що називається «дух підприємництва».

В основі збільшення багатства лежать привілеї, які ми спрощено називаємо «близькістю до влади», що визначається особистою лояльністю. На відміну класичного феодалізму, де об'єктом лояльності є суверен / сюзерен, при неофеодалізмі таким об'єктом виступає державно-бюрократичний апарат, часто уособлюваний окремими чиновниками.

Нинішні українські олігархи – це великі власники, які пройшли «штучний відбір» вітчизняної державно-бюрократичної системи та довели свою здатність з нею взаємодіяти як ключовий елемент особистого збагачення за рахунок державного бюджету.

І якщо успішний капіталіст – це людина, яка є експертом і знавцем природи капіталу, включаючи розуміння численних специфічних сфер сучасного менеджменту та маркетингу, успішний український олігарх є експертом і знавцем природи української влади та людської натури чиновників, які приймають ключові для нього рішення.

Відсутність *de facto* в країні великого капіталу і, відповідно, великих капіталістів, робить необхідним переглянути ще три «капіталістичні стереотипи», не застосовні до української соціально-економічної формації.

В українській неофеодальній системі «ефективним» вважається власник, який зуміє залучити до фінансування свого активу якнайбільше бюджетних коштів та забезпечити йому якомога більше пільг та преференцій через ухвалення

відповідних рішень органами влади. І саме під контроль таких власників прагне передавати активи державно-бюрократична еліта.

Саме через це і системна, і побутова корупція поки що невикоринні в Україні в принципі, незалежно від удосконалення законодавства та створення «незалежних» антикорупційних органів.

Тут важливо вкотре зазначити, що з капіталізмі кінцевою метою корупції є отримання додаткової вартості, тобто. збільшення капіталу; можна сказати, що корупція є несправедливим та незаконним способом підвищення ефективності наявного капіталу. При цьому повне (точніше майже повне) викорінення корупції робить систему більш ефективною і дозволяє посилити її соціальну складову, про що свідчить досвід країн Північної Європи, а також Нової Зеландії.

У рамках неофеодальної системи, зв'язки, за аналогією іменовані корупційними, є її невід'ємною складовою і є формою феодальної ренти – плату неофеодалів державно-бюрократичній системі за отримані «в годування» окремі базові підприємства, цілі галузі/сфери економіки, іноді – території.

Важливо відзначити, що у неофеодальній системі у зв'язку з *de facto* відсутністю капіталу, практично стерта межа між примноженням багатства у сфері державної служби та приватного бізнесу. Саме тому окремим кланам/групам у різний час «на годування» передавалися як деякі митні пункти, так і вся митна служба загалом; у цьому ж списку – податкова служба, фінансова система, Нацбанк, охорона здоров'я.

Одним із наслідків *de facto* неофеодальних відносин у *de jure* капіталістичної системі є особливий характер соціальних ліфтів. Спрощуючи, можна стверджувати, що соціальні ліфти – найважливіший елемент соціальної інфраструктури – за феодалізму формують насамперед привілеї, що дають доступ до того чи іншого рівня багатства. Доступ до привілеїв можна отримати через походження та/або лояльність, при цьому лояльність до «розподільника» привілеїв обов'язкова в будь-якому випадку.

При капіталістичному соціально-економічному укладі соціальні ліфти формуються через освіту та/або здатність ефективно керувати капіталом, при цьому ефективність використання капіталу – обов'язкова. Зрозуміло, походження також має важливе значення, але вже опосередковано як трамплін до якіснішої освіти.

Українська контреліта, у повній відповідності до теорії еліт, бореться за доступ до ресурсу, яким на сьогодні володіє правлячий клас. А цим ресурсом, як ми показали вище, є феодална рента. Таким чином, контреліта не ставить за мету руйнування неофеодальної соціально-економічної системи, що склалася в Україні, заснованої на перерозподілі створюваного громадського продукту на користь вузького кола осіб. Мета української контреліти – перенаправити цю ренту на користь зовнішніх бенефіціарів, які представляють «колективний Захід».

Українська контреліта має яскраво виражений компраторський характер і на сьогодні, окрім широкого представництва в уряді та парламенті, вона *de jure* контролює наглядові ради державних корпорацій, *de facto* виводячи їх з-під контролю держави та перенаправляючи непрозорим для українського суспільства образом значну частину доходів (як і раніше ми вживаємо термін «прибуток», що у капіталістичній соціально-економічній системі, оскільки контреліта не претендує на злам сформованого неофеодального укладу.) іноземним бенефіціарам.

Українська контреліта, на противагу правлячому класу, прагне зменшення ролі держави, лібералізації/дерегуляції економіки. Це пов'язано з тим, що контреліта бере під контроль інфраструктуру країни – сферу, де національні корпорації є природними монополістами. І державне регулювання – перешкода на шляху встановлення монопольно високих цін. Тобто замість корупційних схем стягування феодалної ренти через пільги, преференції тощо. (див. вище), що застосовуються правлячим класом, компраторська контреліта використовує своє

монопольне становище у сфері інфраструктури для перерозподілу суспільного продукту на користь невеликої кількості зарубіжних бенефіціарів.

У рамках такого протистояння зрозуміла роль антикорупційних органів (Національне Антикорупційне Бюро – Національна Антикорупційна Прокуратура – Вищий Антикорупційний Суд), створення яких було буквально нав'язане Петру Порошенку разом з їх «недоторканим» керівництвом: мінімізувати отримання феодальної контролюючої, що виступає як оператори зовнішніх бенефіціарів.

Найбільш наочний приклад – НАК «Нафтогаз», хоча подібні схеми приміряються, і до «Укрпошти» (активно лобіюється передача останньої функцій банку з подальшою приватизацією). З інших яскравих «кейсів» – приватизація «Укрспирту» пройшла за правилами (і на користь) неофеодальної еліти, а за контроль над ДП «Укрзалізниця» йде жорстка боротьба між неофеодальною елітою та компрадорською контрелітою.

Схема дзеркальна – якщо олігархи є механізмом для перерозподілу створеної в Україні доданої вартості на користь верхівки державно-бюрократичного апарату, то компрадори виступають у ролі механізму для такого ж перерозподілу на користь представників іноземних державно-бюрократичних апаратів, здатних забезпечити в Україні політичний «дах» діяльності компрадорської контреліти.

Як нюанс можна зазначити, що якщо у разі правлячого класу можна говорити про партнерські відносини чиновників та олігархів у процесах перерозподілу, то щодо контреліти йдеться лише про зарплати (хоча і про високі та надвисокі) для компрадорів, якими їх забезпечують іноземні бенефіціари за рахунок українського бюджету.

Суперечності між українською елітою та контрелітою найчастіше вступають у гостру фазу, наприклад, там, де олігархи лобіюють пільги та преференції, компрадори наполягають на монопольно високих цінах. У цій

ситуації частина державно-бюрократичного апарату починає метатися між внутрішніми та зовнішніми «сюзеренами».

Водночас, у контреліти відсутній проект повернення України до модерну та подолання неофеодального коду; їхнє завдання – перебудова існуючої неофеодальної системи під зовнішніми сюзеренами.

Таким чином, зазначити, що вже сьогодні контреліта дуже глибоко проникла у правлячий клас, будучи його невід'ємною частиною. Але головним соціальним ліфтом для представників контреліти є насамперед не електоральні процеси, а НКО та інші структури «громадянського суспільства», які фінансуються з-за кордону бенефіціарами компраторського способу перерозподілу суспільного продукту.

ВИСНОВКИ

Саме влада стане замовником соціальних, економічних, нормативно-правових реформ, направлених на формування середнього класу, враховуючи те, що середній клас зацікавлений у політичній та економічній стабільності своєї країни, політичні та державні інститути будуть зацікавлені у створенні умов для реалізації можливостей середнього класу, а саме: активно брати участь у процесі формування влади та прийняття економічних та соціально-політичних рішень. Суспільство потребуватиме від влади основних гарантій, які першочергово стануть основою для виконання середнім класом своїх суспільних функцій. Реалізація цих гарантій дозволить створити умови для соціального діалогу між політичними, державними інститутами і суспільством, дасть можливість створити в Україні основи для підвищення ролі середнього класу в суспільстві та його кількісного зростання:

1. Соціально-політичні гарантії:

- збереження сталого політичного ладу;
- підтримка еволюційного характеру реформ.

2. Соціально-економічні гарантії:

- забезпечення власних біологічних потреб;
- створення умов для інвестиційної діяльності.

3. Юридичні гарантії:

- умови доступу до формування та прийняття управлінських та політичних рішень;

- доступ до інформації;
- захист усіх форм власності.

4. Соціально-культурні гарантії:

- рівень освіти та культури;
- створення умов для підвищення соціального статусу;

- забезпечення конкурентного середовища.

Сьогодні в країнах розвинутої економіки під впливом технологічних змін посилюється інтелектуальне, культурне і, як наслідок, економічне розшарування раніше єдиного середнього класу. Тому необхідно врахувати цю тенденцію щоб уникнути економічного і соціального колапсу в Україні. Світова тенденція різкого скорочення представників середнього класу, як наслідок переходу наукомісткого постіндустріального суспільства до інформаційного (економіка не потребує наявності великого і чисельного класу управлінців та професіоналів) не повинна вдарити по українському суспільству. Українська держава має сприяти доступу громадян до якісної освіти і розвитку інтелектуальних здібностей, тим самим створити можливості для підвищення соціального статусу якомога більшої частини населення.

СПИСОК ВИКОРАСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: "ИНФРА – М", Издательство "Весь Мир", 2001. – 768 с.

2. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / Отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д. – Ростов-на Дону: издательство "Феникс", 1997 – 608 с.

3. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Трактаты и диалоги / Пер. с древнегреческого. – Сост. С. Аверинцева, вступ. статья А. Лосева, коммент. А. Столярова. – М.: "РИПОЛ КЛАССИК", 1998. – 672 с.

4. Див. а) Научный коммунизм: Словарь / Александров В. В., Амвросов Е. А. и др.; Под ред. А. М. Румянцева. – 4-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – С. 305 – 307; б) Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А. и др. Сост. и общ. ред. Л. А. О니кова, Н. В. Шишлина. – 5-е изд., доп. – М.: Политиздат. – С. 418 – 419; в) Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989 – С. 624 и др.

5. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Нац. обществ. -научный фонд. Акад. полит наук. Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

6. Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр. – М.: Рус. язык, 1982. – 608 с.

7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.

8. Бурдьё П. Социология политики: пер. с фран. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко / М.: Socio – Logos, 1993. – 336 с.

9. Пуланзас Н. Политическая власть и социальные классы капиталистического государства // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Нац. обществ. – научный фонд. Акад. полит. наук. Т 2 – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

10. Власть и политика. -2002. – 6 – 12 декабря – № 49 (142).
11. Політична психологія. Навчальний посібник / За редакцією С.О. Матвєєва. – Київ: ЦУЛ, 2003. – 216 с. – С.6-7. 2
12. Пірен М.І. Конфліктологія // Словник-довідник термінів з конфліктології. – К.- Чернівці, 1995. – С.134.
13. Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови / К.М.Левківський, О.М. Мовчан. – К.: Генеза, 1997. – 283 с.
14. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К.: Вища школа, 1999. – 624 с.
15. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С.691.
16. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с. – С. 738.
17. Дмитренко М.А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: Монографія. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
18. Горбач О. Н. Політологія [Текст] : навч. посіб. / Олександр Горбач, Руслан Демчишак ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – 3-тє вид., допов. та перероб. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. – 259 с.
19. Ігнатенко Т. С. Політика формування середнього класу: сутність, складові та пріоритетні напрями в Україні [Електронний ресурс] / Т. С. Ігнатенко // Бізнес Інформ. – 2018. – № 4. – С. 214-221.
20. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. – К.: К.І.С.: Аналітично-дослідницький центр "АНОД", 2000. – 191 с.
21. Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Космина Я. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2007. – 584 с.

22. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологии. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 272 с.
23. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Б. Пинскер (пер. с английского). М.: ИРИСЭН, 2008. – 423 с.
24. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: підручник для студ. вищ. закладів освіти. – 5-те вид., стер. – Л.: Новий Світ-2000, 2008. – 304 с.
25. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів: «Новий Світ-2000», 2016. – Т. 1. – 516 с.
26. Мулярь В. І. Політологія [Текст]: навч.-метод. посіб. / Мулярь В. І., Загурська-Антонюк В. Ф., Панасюк Н. В.; [за заг. ред. В. І. Муляря]; Житомир. держ. технол. ун-т. – Житомир: Волинь, 2015. – 154 с.
27. Політологія: підручник / [М. П. Требін та ін.]; за ред. проф. М. П. Требіна; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2018. – 460 с.
28. Політологія: підручник / О.В. Бабкіна (ред.), В.П. Горбатенко (ред.). – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – 567 с.
29. Політологія: підручник / М.М. Вегеш (ред.). – 3-тє вид., перероб. і доповн. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
30. Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації. – К.: Знання України, 2009. – 251 с.
31. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій: монографія / В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, В.П. Горбатенко та ін. – К.: Парлам. вид-во, 2009. – 536 с.
32. Цимбалістий В.Ф. Теорія міжнародних відносин: навч. посіб. – 3-тє вид., доповн. та виправл. – Л.: Новий Світ-2000, 2009. – 357 с.

33.Цюрупа М.В., Ясинська В.С. Основи сучасної політології: підручник. – К.: Кондор, 2009. – 354 с.

34.Основи вітчизняного парламентаризму : підручник для студ. вищ. навч. закл. у 2 т. / за заг. ред. В. А. Гошовської. – К. : НАДУ, 2012. – Т. 2. – 340 с.

35.Адаир Д. Психология лидерства / Д. Адаир. – М. : Эксмо, 2007. – 352 с.